
Vladimír Rábik · Peter Labanc · Martin Tibenský

Vývoj stredovekých miest

---

na Slovensku

I.

---

fftu

Vysokoškolská učebnica
Trnava 2013

Recenzenti

Dr. h. c. Prof. PhDr. Richard Marsina, DrSc.
doc. Mgr. Miloš Marek, PhD.

Obsah

1.	Pôvod mestských sídel v Európe. Mestá v staroveku a formovanie miest v rannom stredoveku	5
2.	Vývoj mestských sídel v stredovýchodnej Európe (Slovania) v 9. – 10. storočí	11
3.	Počiatky stredovekých miest na Slovensku — predprivilegiálne obdobie	18
4.	Ekonomické a politicko-správne predpoklady formovania mestských sídel	24
5.	Populačné zázemie mestských sídlisk — sťahovanie obyvateľstva do miest	31
6.	Privilegiálne obdobie vo vývoji miest na Slovensku a v Uhorskom kráľovstve	39
7.	Výsady miest pred tatárskym vpádom	46
8.	„Cives et hopites“ – spoločensko-právna definícia obyvateľstva protomestských sídel	52
9.	Funkcie a postavenie šľachty v počiatkoch miest — lokácia protomestských sídel	56
10.	Charakter mestských sídel a ich výsadnosť v 13. storočí	62
11.	Rozvoj miest v 14. storočí za vlády Anjouovcov	72
12.	Charakteristika mestských výsadných listín zo 14. storočia ..	76
	Literatúra	83

Vydanie tejto vysokoškolskej učebnice vzniklo v rámci riešenia projektu *Inovatívne formy vzdelávania v transformujúcom sa univerzitnom vzdelávaní* (ITMS kód projektu 26110230028) – Príprava študijného programu *Medievalistika*, ktorý podporila Európska únia prostredníctvom Európskeho sociálneho fondu a MŠVV SR v rámci Operačného programu vzdelávanie. Text vznikol na Katedre histórie Filozofickej fakulty v Trnave.

© Vladimír Rábik · Peter Labanc · Martin Tibenský, 2013
© Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2013
ISBN 978-80-8082-640-6

1. Pôvod mestských sídel v Európe. Mestá v staroveku a formovanie miest v rannom stredoveku

Historický vývoj ľudskej spoločnosti dosvedčuje, že akákoľvek vyššia kultúra úzko súvisí s mestským osídlením. Nie náhodná je v tomto zmysle aj terminológia, kde pôvod slova civilizácia korení v latinskom *civilis*, teda obyvateľ spoločensky a právne definovanej obce (*civitas*), ktorú už v očiach starovekého človeka reprezentovala urbanizovaná spoločnosť. Aj preto sa pojem *civitas* stal sídliskovým označením takto definovanej spoločenskej kultúry. Mesto je všade v kultúrnych spoločenstvách prostredím, kde sa stretávajú rôznorodé sociálne skupiny. Práve tým sa mestské sídliská najviac líšia od ostatných typov sídlisk. Mesto koncentrovalo v sebe všetky rozmanité zložky spoločnosti. V tomto spoločenskom „kotlí“ sa utvárala kultúra, ktorá bola nositeľkou civilizácie. V mestskom prostredí sa vyvíjali všetky známe remeselnícke postupy, obiehali obchodnícky tovary v rozličnej rozmanitosti, miešali sa národnosti, jazyky, spoločenské štruktúry i rozličné kultúrne vplyvy. To všetko boli vplyvy, ktoré obohacovali sociálny život sídliska a viedli k tomu, že sa utvárali špecifické mestské kultúry.

Cieľom predmetu je poskytnúť poslucháčom ucelený prehľad o vývoji urbánnej kategórie sídel v období, ktoré zohrávali v sídliskovej štruktúre stredovekého Slovenska významnú úlohu. Slovensko ako najurbanistickejšia oblasť Uhorského kráľovstva bola nielen základňou mestského stavu v monarchii, ale aj kodifikátorom sociálno-právnej a ekonomickej definície mestských sídel. V prvej časti prednáškového cyklu preto budú predstavené východiská pre formovanie mestských sídel v Európe so širším kontextom starovekých civilizácií, ktoré mali prevažne mestský charakter. Centralizované sídliská u Slovanov sa zase stali východiskami pre formovanie protomestských sídel na našom území už v preduhorskom období našich dejín. Pozornosť sa preto bude venovať osobitne už predprivilegiálnemu vývoju takýchto sídlisk s dôrazom na ich význam ako trhových a správnych centier v krajine a následne privilegiálnemu vývoju. Ďalším predmetom prednášok bude aj definovania najstaršej vrstvy obyvateľov

protomestských sídlisk (hostia a cives – hradske obyvateľstvo) a úloha šľachty ako významného činiteľa pri utváraní miest a ich právneho postavenia. V 14. storočí mestá zažívajú významný rozvoj, tak v oblasti právnej ako aj v urbanizovaní svojho prostredia.

Najstaršie civilizácie, ktoré poznáme sú práve mestské kultúry. Jedna z najstarších civilizácií vôbec je Babylonská ríša. Sú to vlastne dejiny jednotlivých miest, sú to mestské štáty. Podobne to fungovalo aj v iných súdobých civilizáciách, napríklad Grécko, Egypt, pretože aj v tu boli mestá egyptskej kultúry a života.

Špecifický pojem mesta je v palestínsko – židovskej kultúre. Najmä preto, že Jeruzalem ako centrálné mesto židovskej kultúry a náboženstva malo nielen svoj hospodársko-mocenský rozmer, ale predovšetkým sakrálny. V Jeruzaleme bol hlavný chrám. Táto myšlienka akéhosi hlavného mesta sveta sa výnimočne oživuje v stredoveku. Stredovek čerpal motiváciu z Jeruzalema ako svätého mesta, osobitne prostredníctvom krížových výprav, ktoré sprostredkovali stavebné a iné prejavy starého Jeruzalema (no aj byzantských miest) Európe. Myšlienka koncepcie sveta utvorila fakt, že Jeruzalem je jeho stredom. V teologických úvahách stredovekých mystikov predstava raja sa spájala s predstavou nového Jeruzalema. Aj najstaršie mapy stredoveku zobrazujú svet tak, že Jeruzalem je v centre.

Iný prípad je Rím ako hlavné mesto Rímskej ríše bol vo vtedajšom ponímaní tiež hlavné mesto sveta, lebo všetko, čo bolo za hranicami „nebol svet“, na mapách kreslili *hic sunt leones* – tu žijú levy. Takýmto začal byť Rím až od 2. storočia pred Kristom. Dovtedy mal Rím primitívny ráz, mal drevené domy, krivolaké neusporiadané ulice, zlú hygienu, problémy s vodou. Celkovo republikánsky Rím mal veľmi primitívny a zlý vzhľad. Prvé architektonické obohatenie mesta sa spája až s menom Marca Porcia Cata, ktorý v roku 184 pred Kristom dal postaviť prvú murovanú baziliku v Ríme, ktorá sa potom stala vzorom bazilík v Ríme. Išlo v podstate o akúsi verejnú budovu, ktorá slúžila ako miesto zhromaždenia pre obchodníkov, kde si dohadovali obchody, pre verejné zhromaždenia ľudu, pre vystúpenia republikánskych tribúnov. Veľmi skoro sa začali sa tieto budovy napodobňovať. Až od tohto obdobia začíname pri archeologických vykopávkach zaznamenávať postupnú urbanizáciu Ríma – výstavba a dláždenie ulíc, murované domy, chrámy, námestia. Námestia začínajú preberať funkciu predchádzajúcich bazilík. V 2. storočí máme zdokumentovaný aj najstarší murovaný most.

Pre charakteristický rímsky život bolo špecifické to, že v Ríme bol pomerne veľký rozľahlý cirkus. Nebol murovaný, bol drevenej konštrukcie, až od 1. storočia sa začalo stavať v Ríme murované divadlo. Divadlo bolo charakteristické pre Grécko. Veľmi dlho trvalo Rimanom, kým si osvojili takéto stavebné poznatky a prebrali ich predovšetkým od Grécka. Grécke mestá sú svojou povahou špecifické, nielen vysokým stupňom urbanizácie, ale ako sociálna skupina žijúca v meste. Tu vzniká pojem demokracia. Išlo o spoločenstvo ľudí, ktoré žilo v tom meste, v ktorom sa moc predstaviteľov mesta musela obmedziť voči obyvateľom mesta. To nikdy nebolo v rímskych mestách. Rímsky prefekt mesta bol absolútny vládca. V gréckych štátoch bol predstaviteľ mesta volený a podliehal určitej verejnej kontrole. Boli len výnimočné situácie, a to vo vojenských časoch, keď bol predstaviteľ mesta despota s neobmedzenou mocou. Dokonca králi, ktorí stáli na čele gréckych miest mali len symbolickú funkciu, ich reálny zásah do života sa očakával len v čase ohrozenia života mesta.

Takáto myšlienka starovekého gréckeho mesta sa oživila najmä v stredoveku. Až v stredoveku po zániku Rímskej ríše opäť začal vnímať mesto práve ako vyvážený rovnocenný pomer medzi predstaviteľmi mesta, ktorí mu vládli, a spoločenstvom, ktoré obývalo mesto. Vládcovia mesta sa museli zodpovedať spoločenstvu žijúceho v meste. Tak sa aj vytvoril a vyvíjal pojem mestského práva. K takémuto vnímaniu mesta Európa potrebovala trochu dlhší čas a trvalo dlhé obdobie, kým sa mestá vyvinuli v takýto druh mesta. U nás v Uhorsku bol najväčší počet miest na Slovensku, z vtedajších kráľovských miest boli takmer všetky na území Slovenska.

V Európe, kde sa mestá vyvíjali dlhý čas, veľmi čerpali z rímskej tradície. Najstaršie stredoveké európske mestá vnikali na troskách bývalých rímskych miest, to najmä v Taliansku, ale aj inde, napríklad Paríž.

Spočiatku ani tieto európske mestá nemali takú samosprávu ako poznáme v 12., 13. storočí. Spočiatku naozaj išlo o spoločenstvo ľudí, ktorých viac ako príslušnosť k mestu a k výsadám spájali obchodné záujmy.

Stredoveký pojem mesta v Európe sa nevyvíjal v zmysle urbanistikom, ale v zmysle sociálno-právnom. Pretože tie mestá mali svoju rímsku tradíciu, a tú prebrali predovšetkým v oblasti stavebníctva a to, čo vykonalo mesto v stredoveku bola jeho právna a sociálna pozícia. A tým sa aj líšili od rímskych miest.

K nám do Uhorska sa pojem mesta dostal už vyvinutý, lebo tu neboli rímske mestá. U nás sa mestá nemohli opierať o dávnu rímsku tradíciu.

Kedy došlo k emancipácii miest? Najskôr tento proces môžeme dokumentovať v Taliansku v 11. storočí. Dovtedy boli mestá silne ovládané šľachtou, boli jednými z ďalších majetkov, ktoré tým šľachtám patrili popri iných dedinách, pozemkoch. Ale tým, že kupci získavali na bohatstve, získavali aj na politickom práve. Kupci požičiavali pánom peniaze, za to niečo chceli. Chceli predovšetkým určitú mieru samosprávy, aby si mohli sami organizovať svoj obchod. Najstaršie výsady, tak ako ich poznáme zo severotalianskych miest, sa týkajú obchodníckych záležitostí. Uvoľňovali ruky obchodníkom, ktorí si začali sami organizovať vlastný život. To bol ďalší dôležitý impulz, ktorý viedol k emancipácii týchto miest.

Severotalianske mestá (Benátky) veľmi skoro získavali na bohatstve, získali aj politickú a hospodársku samostatnosť. Ale všade a vždy boli zemepáni ochotní sa zmieriť s touto situáciou. Známý je boj Henricha IV. so severotalianskymi mestami z poslednej tretiny 11. storočia. Henrich IV. sa snažil v týchto mestách snažiť získať oporu voči pápežovi Gregorovi VII., čo samozrejme mestá boli ochotné urobiť iba na základe určitých ústupov. Henrich bol donútený darovať mestám výsady, najmä výsady, ktoré nedovoľovali tieto mestá darovať iným šľachticom. Mesto sa začína stavať majetkom mešťanov. Tým, ako bolo mesto bohaté apoliticky vplyvné, usilovalo si vytvoriť vlastné zázemie. Mestá začali skupovať dediny na svojom okolí, aby si vytvorili akési obranné zázemie. Mestá začali obnovovať staroveké hradby, ktoré boli väčšinou zničené za čias sťahovania národov. Začínajú sa aj takto chrániť voči národom okolitých štátov. To, že si začínajú budovať hradby, je znakom určitej emancipácie. Mestá, ktoré nemali hradby, upadali na úroveň obyčajných mestečiek.

Súbor právnych zvyklostí medzi mešťanmi takéhoto emancipovaného mesta v Taliansku už v 11. storočí sa stalo veľmi lákavým pre iné komunity mešťanov v iných mestách, najmä vo Francúzsku. Začínajú napodobňovať právne zvyklosti iných miest. Tento jav pomáhal vytvoriť pojem mestské právo ako špecifický druh práva v stredoveku. Stredovek vnímal právo špeciálne. Pre stredovekých učencov existovalo dvojaké právo – svetské a cirkevné. Stará právnická tradícia hovorila, že iba to, čo je napísané a čo možno čítať. Tieto zvyklosti sa začínali spisovať. Vznikla osobitná kategória mestského práva. Najstaršie výsady, takto písomne zachytené, sa datujú v roku 1066 a týkajú sa flámskeho mesta Huy. Tu je prvý raz písomne kodifikovaná dohoda medzi zemepánom a obchodníkmi a obyvateľmi

tohto mesta o tom, že zemepán sa zrieka právomoci nad mestom, najmä súdnej právomoci. Zato mu mešťania platili určitou sumou peňazí.

Kto mohol byť mešťanom? Mesto bol rôznorodý organizmus, kde popri šľachte, rytierov, obchodníkov, žila aj mestská spodina. Boli to rôzni kočovní ľudia. Na druhej strane tam žili obchodníci, ktorých paláce a domy boli porovnateľné so sídlami šľachty. V mestách žila aj početná skupina šľachty, najmä druhorodení synovia, ktorí nededili šľachtické majetky. Remeselníci a obchodníci potrebovali zázemie na odbyt výrobkov, preto mešťania podporovali prílev obyvateľstva do miest.

Tak vzniká dvojaká kategória obyvateľstva v meste. Sú to ľudia, ktorí majú účasť na mestských výsadách a právach, ktorí sú mešťanmi v plnom slova zmysle. To boli tí, ktorí boli dobre situovaní. Ujalo sa pravidlo, že takýmto plnoprávnym mešťanom bol každý, kto v meste vlastnil dom, prípadne žil v podnájme a bol schopný platiť dane mestu. Tým vznikla akási mestská pospolitosť, ktorých spájala majetková úroveň. Práve z tejto skupiny ľudí sa vyberali tí, ktorí riadili mestá, spravovali. Takýto mešťania skladali slávnostnú prísahu. Táto tradícia sa veľmi ujala a stala sa symbolickým potvrdením jeho príslušnosti k mestskému výsadnému stavu. Aj u nás v Uhorsku sa to ujalo (prisažní mešťania). Za mešťana bol pokladaný aj každý ten, ktorý nepatrí vzhľadom na svoje majetkové a spoločenské pomery do tejto hornej vrstvy, ale prisťahoval sa do mesta a zostal v ňom bývať minimálne jeden rok a jeden deň. Ak počas tohto obdobia jeho pôvodný zemepán nevyžiadal si späť z rozličných dôvodov, napríklad, že ho nemohol nájsť, tak získaval domovské právo. Potom nesmel byť vydaný zemepánovi. Bývali z toho časté spory medzi šľachtou a mešťanmi. Tieto konflikty boli najdôležitejším impulzom k tomu, že mestá sa začali individualizovať.

Mesto vznikalo a tvorilo v každom štáte osobitnú jednotku právnou, sociálnu. Udelenie výsady ešte viac podporovalo nezávislosť mestských sídlisk.

Sú určité oblasti, kde koncentrácia obyvateľstva v mestách bola mimoriadne veľká. Tým, že mestá poskytovali príležitosť pre každého, boli cieľom mnohých ľudí. Najmä územie Flámska alebo severného Talianska je územím, kde takmer 50 % obyvateľstva žilo v mestách. Celkovo v západnej Európe štatistiky hovoria, že takmer 1/4 všetkých obyvateľov žila v mestách. Od 11. storočia počet miest v Európe rástol, počíta sa okolo 1000 miest, len v Nemecku ich bolo okolo 150. Na prelome 12. a 13. storočia historici pokladajú až 2000 sídlisk za mestského charakteru. Okolo

roku 1350 (vrcholí čierny mor) bola zastavená migrácia do miest. Vtedy bolo asi 3000 mestských sídlisk v Európe. Najviac ľudnaté boli talianske mestá. Bežné bolo najmä v Taliansku, že mestá mali cez 10 000 obyvateľov už v 11., 12. storočí. Paríž bol výnimkou, mal okolo 100 000 obyvateľov, lebo sa stal sídlom francúzskych kráľov, bol tam pochovaný sv. Denis, ktorý bol patrónom Francúzska a francúzskych kráľov. Asi osem miest v západnej Európe sa môže pochváliť počtom 30 – 40 000 obyvateľov. Išlo predovšetkým o mestá vo Flámsku a Nemecku. Zvyšok miest dosahoval počet do 10 000 obyvateľov.

Špecifické boli islamské mestá. Pre islamský svet pojem mesto, mestské práva neexistovali. Mestá tam nemali výsady, mešťania nemali nijak zvláštne postavenie. Islamské mestá boli charakteristické svojou ľudnosťou. Päťdesiatitisícové mestá neboli výnimkou. Kordóba, ako sídlo kalifátu, bolo jedno z najľudnatejších miest v Európe. Už v 9., 10. storočí tu fungovala univerzita, verejné kúpele, kanalizácia, vodovod, parky.

2. Vývoj mestských sídel v stredovýchodnej Európe (Slovania) v 9. - 10. storočí

Európa za Limes Romanus z pohľadu tradície miest a urbanizácie mala inú úlohu. Germánske územie, aj slovanské bol priestor, kde bola iná tradícia budovania sídiel. Pojem mesto im bol neznámy. Už z prvej polovice 6. storočia máme konkrétnejšie písomné správy, ktoré popisujú spôsob života Slovanov. Ide o Byzantských autorov.

Prokopios z Caesarey z prvej polovice 6. storočia píše o Slovanoch, že „prebývajú v úbohých chyžiach, navzájom ďaleko rozptýlení a často menia sídla“.

Jordanes píše, že „sídli v močiaroch a v lesoch namiesto v mestách“.

Dielo Pseudomauríka, neznámeho byzantského autora z prelomu 6., 7. storočia konštatuje, že „bývajú v lesoch okolo riek, jazier a v neprístupných močiaroch“.

Nemožno dlho hovoriť u Slovanov o sídlach, ktoré by pripomínali mestá. Čo vlastne možno u Slovanov pokladať za mestá? Vieme, že neskoršie písomné pramene označujú významné slovanské strediská najmä v 9. storočí ako *civitates*, po slovensky *grady*. Ale neboli to len hrady, čo nám dokladá archeológia. Táto otázka je charakteristická pre všetky mestá u nás, dokonca už aj v rámci Uhorska, pretože to, čo mi rozumieme pod pojmom stredoveké mesto, tak sa urbanisticky utváralo s niekoľkými výnimkami až v 14., 15. storočí.

Slovania mali v organizácii života opevnené politicky-vojensko-kultové centrá. Bolo tam sídlo ich správy, regionálneho kniežata – vладыky. Bolo to zároveň kultové miesto náboženských pohanských obradov a plnili aj vojenskú funkciu. Archeológia dokladá, že takéto centrá boli pomerne husto obývané a dokonca ich súčasťou boli akési kupecko-remeselnícke usadlosti zoskupené do akýchsi štvrtí. Najmä v neskoršom období, keď sa ich spoločensko-politický život rozvinie na vyššiu úroveň od 8. storočia, sa v podhradí hradov tvorili kupecké osady. Dôvod bol prozaický. Na hradoch sa koncentroval väčší počet obyvateľov, bol tam väčší počet

potencionálnych zákazníkov a v čase nebezpečenstva mohli uchýliť aj so svojím tovarom na hrad.

Trhy boli jedným z najdôležitejších impulzov k vzniku mestských sídel. Ide predovšetkým o pravidelne konané trhy. Podrobne sa venoval trochu tejto otázke trhov aj prof. Marsina, ktorý predpokladal, že u Slovanov došlo k zintenzívneniu budovania trhov v súvislosti so zavedením kresťanstva.

Páve v cirkevných centrách sa koncentrovali kupecké živly. Tie reprezentovali v tom najstaršom období príslušníci cudzích etník, najmä východných etník, ako boli Židia, Arabi, Muzulmani a iní. Obchodovať znamenalo aj narábať s peniazmi a zveľaďovať kapitál sa v stredoveku nepokladalo za kresťanskú cnosť. Naopak požičiavať peniaze za úrok sa dokonca pokladalo za hriech a mnohé cirkevné synody už od 6. storočia priamo zakazovali kresťanom zúčastňovať sa na takýchto finančných transakciách. Ale pre bežné potreby ľudí sú takéto veci nevyhnutné, najmä pokiaľ išlo o šľachtu a Cirkev. Pretože bolo treba zabezpečiť chod organizačných štruktúr, vyžadovalo si to peniaze, bolo ich často treba požičiavať. To bolo možné len od ľudí, ktorí neboli kresťanmi. Preto židovské obyvateľstvo už od najstarších čias bolo pod osobnou ochranou Cirkvi, vydávali sa špeciálne zákony, ktoré ochraňovali Židov a vymaňovali ich zo závislosti na miestnych zákonoch a umožňovali im obchodovať voľne v zmysle svojich pravidiel.

Prvý konkrétny údaj o Slovanoch a ich vzťah k trhom nachádzame vo Fredegarovej kronike, kde opisuje príchod Sama k Slovanom, nachádza ich vtedy vo vojenskom konflikte s Avarmi. Účel cesty bol obchodný. Už v tomto období (20. roky 7. storočia) boli trhy u Slovanov dôležitým momentom v ich hospodárskom živote, dokonca s návaznosťou na západoeurópsky obchod. Predpokladá sa, že z Franskej ríše sa väčšinou importovali zbrane. Išlo o nelegálny obchod, pretože na vývoz zbraní z Franskej ríše do slovanských krajín bolo z pozície panovníkov uvalené embargo. Slovania platili bežnými produktmi – poľnohospodárske, medovina, med, kožušiny, aj otroci.

Kde sa konal trh, muselo dôjsť k určitej regulácii konania trhu a predovšetkým predstavitelia štátnej správy museli mať veľký záujem na tom, aby z tých trhov mali určité zisky, aby ho mali pod určitou kontrolou. Preto, pokiaľ išlo o cirkevné centrá, príjem z trhov patrilo farárom a presbyterom. A pokiaľ išlo o kniežacie sídla veľmožov, zisky boli príjmami

veľmožov. To nebolo bezúčelný poplatok, bola to dohoda medzi zemepánom a obchodníkmi. On im musel zaručiť bezpečnosť, ochranu ich tovarov a životov a v prípade ich nebezpečenstva ich chrániť proti útokom. Za to oni odvádzali tieto poplatky. To si na druhej strane vyžadovalo, aby mal zemepán vlastnú suitu úradníkov, ktorí na to všetko dohliadali. To si vyžadovali zvýšenú koncentráciu obyvateľstva, prítomnosť vojenskej posádky, prítomnosť obyvateľstva, ktoré by vyživovalo vojakov. Vzniká taký začarovaný kruh.

Konkrétnejšie doklady o trhoch v našom prostredí nachádzame až od 9. storočia. Z roku 903 a 904 pochádza *Raffelnštetenský colný tarif*, v ktorom sa spomínajú kupci, ktorí chodia na trhy Moravanov. Išlo o súčasť diaľkového obchodu, do ktorého už tie moravské trhy boli zapojené. Máme aj priamy doklad o tom, že hlavný trh Moravanov sa konal v meste Morava. Predpokladá sa, že je to oblasť Valy pri Mikulčiciach.

Zaujímavé správy o slovanských sídliskách prináša spis arabského cestovateľa *Ibrahima Ibn Jakuba* z poslednej tretiny 10. storočia. Opisuje Slovanov, ich hlavné mestá, spôsob, ako sa tam žije. O Slovanoch píše: „*Teraz majú štyroch kráľov – kráľa Bulharov, kráľa Boleslava, ktorý je kráľom Prahy, Bohemie a Krakova, potom kráľa Meška, ktorý je kráľom severu a nakoniec kráľa Nákona, ktorý je kráľom v západných krajinách.*“

Keď opisuje sídlo kráľa Nákona, tak hovorí, že hrad sa volá *grad*, čo znamená veľká pevnosť. „*Južne od gardu sa nachádza hrad, ktorý je postavený na sladkovodnom jazere. Väčšinu hradov budujú Slováci takýmto spôsobom. Nájdú si lúky bohaté na vodu a kroviská, vyznačia na nich okrúhle alebo štvorcové miesto, podľa toho akého tvaru a veľkosti chcú mať hrad. Potom kopú dookola a navrhujú zem, ktorú spevňujú doskami a kolmi. Vytvárajú tak valy, ktoré zvyšujú, až kým hradby nemajú požadovanú výšku. Potom vyperajú pre hrad na vhodnej strane bránu a postaví k nej most. Po ňom doň vchádzajú.*“

O krajine Boleslava prináša najviac údajov, pretože o nej konštatuje, že to bola najväčšia krajina Slovanov. „*Krajina Boleslava sa rozprestiera od mesta Prahy po mesto Krakov. Na juhu susedí s krajinami Turkov (Maďari) a cesta po nej trvá tri týždne. Mesto Prahu postavili z kameňov a vápna a je najväčším obchodným strediskom týchto krajín. Do Prahy prichádzajú z Krakova Rusi a Slovania s tovarom, z krajín Turkov do nej prichádzajú moslimovia, Židia a Turci a prinášajú tovar a zlato. Vyvážajú z nej otrokov, cín a kožušiny. Krajina Boleslava je najlepšia medzi krajinami severu a je najbohatšia na životné potreby.*“ Potom opisuje, čo konkrétne možno kúpiť za ich

finančnú jednotku – kinšár. „ Za jeden kinšár tu možno kúpiť tol'ko pšenice, že stačí človeku na jeden mesiac. Za kinšár sa dá kúpiť tol'ko jačmeňa, že s ním možno chovať jazdné zviera 40 dní. V krajine Bohemia sa vyrábajú aj voľne jemne utkané tkaniny, ktoré sa podobajú na sieťky. Nemožno ich na nič upotrebiť, no majú ako platidlo pevnú cenu. Desať tkanín sa rovná jednému kinšáru. Prostredníctvom týchto tkanín sa obchoduje. Ľudia ich majú plné truhlice a znamenajú ich majetok. Možno za ne kúpiť hodnotné tovary – pšenicu, otrokov, kone, zlato, striebro a ostatné veci. Je zaujímavé, že obyvatelia Bohemie sú snedí a majú čierne vlasy, plavovlasých ľudí je tam veľmi málo.“ Keď opisuje krajinu Nákona, čo boli Vikingovia, neuvedomil si, že ide o dve rôzne etniká, tam hovorí o tom, akí sú všetci plavovlasí. Pokladal ich za Slovanov, lebo vikingské sídla a sídla Slovanov pôvodne boli veľmi blízko pri sebe. Práve prostredníctvom Vikingov prišli Slovania do kontaktu s Germánmi, pretože im nerozumeli, tak ich nazývali Nemeč – nemý človek.

„ Krajina kráľa Meška je najväčšou zo slovanských krajín, je v nej veľa obilia, mäsa, medu a rýb. Meško vyberá dane v trhových minciach a vypláca nimi žold svojim vojakom. Každý z nich dostáva mesačne istú sumu. Meško má tritisíc obrnencov. Stovka z nich vyváži tisíc iných vojakov. Meško svojich mužov oblieka a zadovážuje im všetko, čo potrebujú. Keď sa niektorému z nich narodí dieťa, prikáže mu okamžite vyplácať výživné bez ohľadu na to, či ide o dieťa mužského, či ženského pohlavia.“

„ Na západ od Pruska leží mesto žien. Tieto ženy vlastnia zeme a otrokov. Ženy sú často tehotné so svojimi otrokmi. Ak sa niektorej žene narodí chlapec, zabije ho. Tieto ženy jazdia na koňoch, vedú vojny a sú statočné a odvážne.“

Z tohto opisu sa dozvedáme, že slovanské hradiská boli pevné a rozľahlé. V reči Slovanov sa nazývali grady. Roku 855 kráľ Ľudovít na výprave proti Rastislavovi neuspel. Kronikár vo Fuldských análoch zaznamenal, že „ kráľ chcel radšej protivníka opevneného najpevnejšou hradbou nechať na ten čas v pokoji, než v bezpečnom boji priviesť straty svojim bojovníkom.“ V týchto análoch je údaj o tom, že sídelné mesto Raslislava sa volalo *Urbs Rastici*. Termín *urbs* a termín *civitas* v tomto období už etymologicky rozlišoval dva typy sídlisk. *Civitas* sa vzťahovalo predovšetkým na hrady. Termínom *urbs* sa v západných prameňoch označovali mestá v klasickom antickom význame. Ďalej sa píše vo Fuldských análoch, že po smrti Rastislava sa nazývalo ako staré či bývalé hlavné mesto. Pre mnohých historikov išlo o to isté mesto, ktoré sa v *Živote Nauma*, ktorý zomrel roku 910, označovalo ako metropolitné sídlo Metoda. Máme tu tri nezávislé zdroje, ktoré nám

hovorí o tom, že tu existovalo na Veľkej Morave akési hlavné mesto, ktoré bolo sídlom ústrednej cirkevnej správy, štátnej správy a zároveň tam bol hlavný trh. Čiže bolo to aj hospodárske centrum krajiny.

Solúnski bratia zostavili jeden veľmi zaujímavý spis – *Zákon sudnyj ljudem*. Tento prameň je zaujímavý kvôli každodennosti života na Veľkej Morave a Slovanov. Nachádzame v ňom mnoho zbierok o tom, kde bývali, v akých sídlach a dôsledne tento prameň rozlišuje takéto sídelné jednotky. Rozlišuje medzi mestami, ktoré nazýva *grady* a dedinami, ktoré nazýva *usi*. Hovorí aj o dvorcoch, ktoré označuje ako *sella* (hospodárske dvorce šľachty). Z názvu *sella* vzniklo slovo sídlo. Došlo k palatalizácii – hláskovej zmene. Je tam aj presne rozlíšená spoločenská štruktúra obyvateľstva. Na čele celej hierarchie bol panovník, tento zákon sudnyj ljudem ho nazýva *kneč* – *knes*, k čomu je latinský ekvivalent *rex* a byzantský archon. Potom hovorí o šľachte, rozlišuje *nobiles* (obyčajná šľachta) a *primates* (veľmoži). Osobitne rozlišuje kategóriu slobodných ľudí – *slobodní* alebo *prostij ljude*, platili ročnú daň svojmu veľmožovi. Potom hovorí o otrokoch. Tieto nevoľné osoby žili v prilahlých sídliskách, robotovali na týchto šľachticoch, ale aj na slobodných ľuďoch, proti ich aj tak nazýva – *roboty*, *robotní*. Prevažne išlo o vojenských zajatcov.

V čele administratívnych obvodov na Veľkej Morave, ktoré sa nazývali župy, stáli *župani*. Im boli podriadení *kmeti* (*kemétés* – gréc., lat. centuári – stotníci, stotnícka organizácia je tradícia z Rím. ríše). Na čele dedín stáli *vikári* – *iudices* (sudci), slov. ekvivalent tento zákonník uvádza ako *sondže*.

Najvýznamnejšie strediská boli Valy u Mikulčíc, Pohansko pri Břeclavi, Nitra (už roku 828-829 doložená ako Nitrava, sídlo nitrianskeho kniežatstva, kniežaťa Pribinu, od roku 880 sídlo nitrianskeho biskupstva), Devín, Bratislava, Tekov, Pustý hrad, Zemplín.

V týchto lokalitách neskôr nachádzame zárodky stredovekých miest. Nitra bola už v 12. storočí jedno z najvýznamnejších miest v Uhorsku. Celkový počet hradísk v čase Veľkej Moravy možno odhadnúť na základe spisu, ktorý sa označuje ako *Bavorský geograf*, je to vlastne geografická príručka pre obchodníkov, ktorí budú chodiť za trhmi na územie severne od Dunaja. Tak sa to aj v preklade volá ako Opis miest a krajín ležiacich severne od Dunaja. Tam sa píše, že u Moravanov bolo 30 miest, Obodriti mali týchto miest 53, Veleti 95, Liňania 7, Polabskí Srbi 50, Česi 15, Bulhari 5. Tieto staré slovanské hradiská, ktoré sa spomínajú napríklad

u Obodritov, Veletov, Lužických Srbov a podobne, tiež majú svoju kontinuitu a neskôr sa vyvinuli vo významné stredoveké nemecké mestá, napríklad Berlín, Havelberg, väčšina hanzových miest.

Kontinuita niektorých týchto významných hradísk v neskoršie mesto je preukázateľná, no netýka sa to všetkých lokalít. Pokiaľ ide o naše územie, veľký zlom nastal vpádom starých Maďarov, využili deštrukciu na Morave a vlastne zaujali toto územie. Oni svojim spôsobom života predstavovali úplne odlišný etnický kultúrny element. Boli to Nomádi a spôsob života v mestách im bol veľmi cudzí. Hlavný prúd predstavovalo 7 maďarských kmeňov (Anonymus ich nazýva Hetumoger – Sedmomaďari). V rámci tohto zväzu okrem týchto siedmich maďarských kmeňov tu patrili aj iné im príbuzné národy, ako boli Kabari, Kovari, Plauci, Kumáni, ... , ktoré boli v ich mocenskej závislosti a využívali ich k vojenským účelom. Neboli oficiálne prijímaní do ich staromaďarskej spoločnosti, boli osobitne vyčlenení, mali osobitné sídla. Mali svoju osobitnú úlohu, najmä v pohraničných oblastiach strážili dôležité krajiniské cesty a boli prvým zachytným bodom pri vpáde cudzích vojsk do krajiny. To viedlo k tomu, že sa rýchlo etnicky vyčerpali. Prirodzeným spôsobom vymreli. Tým, že boli mimo maďarskej spoločnosti, tak si uchovávali pôvodný spôsob života, ktorý mali starí Maďari v 9., 10. a ešte v 11. storočí ako prirodzený spôsob života. Žili v stanoch. Ešte v 13. storočí máme správy rímskych pápežských legátov, ktorí chodili dohovárať do svedomia Ladislava IV. Kumánskeho, on sám žil v stanoch s Kumánmi. Pápež ho exkomunikoval. Legát Filip z Fermy sa sťažuje pápežovi, že Maďari žijú v stanoch, nedodržiavajú základné kresťanské zvyky, nechodia do kostolov, nemodlia sa, uctieajú svoje pohanské božstvá, obliekajú sa na spôsob pohanov.

Keď Maďari prišli do Dunajskej kotliny, tak veľkú časť mocenských centier – hrady, hradiská deštruovali. U Anonyma je veľmi podrobný opis, ako prichádzajú Maďari do Dunajskej kotliny, ako zaujali vlasť. Opisuje dobýjanie niektorých hradísk. Nepriamo nám zachováva správu o tom, že naozaj tie mestá alebo hradiská, ktoré mali tendenciu vyvinúť sa v mesto, tu boli. Konkrétne opisuje Nitru (de Nitria civitate). Hovorí o tom, ako sa tu Nitrania opevnili, nebolo možné dobyť ju. Vládol tu vojvoda Zobor. Maďari po namáhavom dobývaní Nitru dobyli a Zobora obesili na vrchu, ktorý po dnešný deň nesie jeho meno. Samozrejme je to vymyslená etymológia. Zaujímavá je správa, že tu bojovali nielen s nitrianskymi Slovanmi (Nitrienses Sclavi), ale boli tu aj Česi (Nitrienses Bohemi). Nitra bola

najvýznamnejším sídliskom takéhoto charakteru na našom území. Trvalo to až do 13. storočia. Vyvinulo sa na významné mesto.

To, že mestá z veľkej časti v čase príchodu starých Maďarov tvorili hradiská má odraz v maďarčine. Označenie pre mesto je *város*, pre hrad *vár*, *vasár* – trh.

3. Počiatky stredovekých miest na Slovensku – predprivilegiálne obdobie

Pri vývoji sídlisk, ktoré sa neskôr kvalitatívne v právnom, ale aj v urbánom význame, pretvorili na stredoveké mestá, možno vypočítavať dve základné vývojové etapy. Staršiu z nich označujeme ako predprivilegiálne obdobie, pretože je charakteristické prežívaním starších centrálnych sídlisk a ich transformovaním na nový typ krajinských sídliskových centier, no dialo sa tak bez oficiálneho zdokumentovania vo forme privilegiatej listiny. Mladšie obdobie označujeme za privilegiate, pretože to je charakteristické tým, že formovanie miest už bolo spojené s cieľavedomou snahou panovníkov a bolo nerozdielne späté s udelením privilégii. V istom zmysle tu išlo vlastne o zmenu sociálno-právneho postavenia sídliska prostredníctvom udelenia kolektívnych práv a imunit obyvateľským komunitám, ktoré sa spoločensky dostávali takmer na úroveň šľachty.

Skôr ako však budeme sledovať proces premeny sídlisk na urbánne sídla, čo trvalo pomerne dlhý čas, je veľmi dôležité priblížiť si staršiu vývojovú fázu, pretože tá ukázala, že v krajine je vlastne nevyhnutné budovať centrálna sídliská, ktoré budú plniť nielen hospodársku a správnu funkciu, ale stanú sa aj dôležitým politickým prvkom. Táto potreba narastal tým viac, čím viac sa umenšovala autorita kráľovskej moci na úkor vznikajúcej domácej aristokracie.

Platí však, že pre toto najstaršie obdobie vývoj miest máme veľmi málo prameňov, z ktorých možno rekonštruovať toto obdobie. Len na základe neskoršieho vývoja vieme určiť, že sídlisko muselo byť dôležitým sídliskom približujúcim sa mestskému sídlisku aj v tom staršom predprivilegiálnom období. To vieme bezpečne o Nitre, Trnave, Bratislave. Oni, keď dostávajú svoje výsadné listiny, už vystupujú ako vyvinuté sídliská. Sú dva konkrétne príklady, keď mestá v našom prostredí majú kontinuitu z veľkomoravského obdobia, ide o Bratislavu a Nitru. Nedošlo k prerušeniu vývoja sídlisk aj po ich obsadení starými Maďarmi a začlenením do štruktúry Uhorska. Tieto mestá zastávali stále dôležitú úlohu.

Nitra sa stala sídlom údelných kniežat už v 11. storočí, až do začiatku 12. storočia bola druhým mocenským centrom v kráľovstve. Dokonca za vlády Bela I. ešte ako nitrianskeho kniežata, ešte aj za Gejzu a čiastočne za Ladislava mala dôležitejší význam ako Stoličný Belehrad a Ostrihom. Mince, ktoré sa razili v Nitre mali väčšiu hodnotu.

Akosi podobne to muselo byť aj v Bratislave, vyskytuje sa v písomných prameňoch už od 11. storočia. A to najmä z toho dôvodu, že to bola *Porta Hungarica*, vstupom do Uhorska po najstaršej a najvýznamnejšej stredoeurópskej ceste, ktorá išla pozdĺž Dunaja – Dunajská cesta. Prechádzali ňou všetky križové výpravy, všetky dôležité obchody, posolstvá.

Pokiaľ ide o Nitru, o jej veľkom význame hovorí už Anonymus (Anonymova kronika z konca 12. storočia, bol to notár kráľa Bela III.). Podrobne opisuje dobýjanie Nitry, nazýva ju *civitas* – mesto (pod týmto termínom naozaj myslel mesto a nie hrad), v 35. kapitole sa píše, že „vyslali mužov, aby prekročili rieku Nitru a zistili, či by sa mohli dostať bez boja až k mestu Nitra – ad civitatem Nitra.“ Ďalej Nitru opisuje ako opevnené mesto, v ktorom obrancovia uzavreli všetky brány a chránili hradby – *in civitatem Nitriam inclusi sunt*. Nitra bola najvýznamnejším mestom Uhorska minimálne do 12. storočia. Aj z ďalšieho obdobia máme doklady, ktoré takýto význam Nitry potvrdzujú. Dôležitým prameňom sú Zoborské listiny z rokov 1111 a 1113. Obe listiny sa týkajú sporov o benediktínske majetky Zoborského kláštora. Celé to vyšetrowanie sa vykonávalo v Nitre za účasti nitrianskeho župana a dôležitých krajinských hodnostárov a cirkevných predstaviteľov, aj Zoborského opáta. Listinou z roku 1111 potvrdzuje Koloman rozsudok Vavrinca, ostrihomskeho arcibiskupa, ohľadom 1/3 mýt, ktoré boli väčšinou na území trenčianskej župy, ktoré Zoborskému kláštoru udelil už Štefan I. Nitrianski župani zaujali majetky Zoborskému kláštoru. Ako svedkovia sporu vystupujú tí najlepší najvznešenejší dvánást prísažných. Na inom mieste listiny sa píše, že títo ľudia zložili prisahu v kostole sv. Emeráma, Ondreja a Benedikta, ktorí bol na hrade. Tu už tiež vieme z týchto dvoch údajov, že pod termínom *civitas* mali na mysli mesto a nie hrad. Listina z roku 1113 obsahuje vlastný popis majetkov Zoborského kláštora, aj tu vystupuje Nitra ako *civitas* – mesto. Nitra je jediné sídlisko v Uhorsku až do 13. storočia, ktoré je označované termínom *civitas*. Všeobecne v tomto období, ak sa stretáme v rozprávacích prameňoch s týmto termínom a nejde o Nitru, tak musíme interpretovať termín *civitas* ako

hrad, najčastejšie ako župný hrad. Hradníci, jobagióni, ktorí vykonávali vojenskú službu na hrade a mali za to v držbe určité majetky v podhradí hradu, sa nazývali *civiles*. Neskôr v 13. storočí dochádza k posunu významu, začína sa vzťahovať na mešťanov, obyvateľov privilegiálnych stredísk.

Okolo roku 1150 daroval kráľ Gejza II. špitálu v Nitre 200 penčí z ročného príjmu trhových poplatkov v Nitre. Podobne roku 1183 časť týchto trhových poplatkov daroval Belo III. Nitrianskej Kapitule. Príjem z nitrianskych trhov bol dôležitým príjmom nitrianskeho biskupstva.

Ďalším dôležitým mestom bol **Trenčín**. Už v Zoborských listinách z rokov 1111 a 1113 je údaj o tom, že sa tu tiež konali trhy, platili sa tu mýtné poplatky, z ktorých 1/3 patrila Zoborskému kláštoru (*in civitate Treichen*). Aj tu sme si archeologickými nálezmi istí kontinuitou Trenčína ako dôležitého mocenského centra od veľkomoravských čias. Sú doklady, ktoré naznačujú, že Trenčín sa stal po rozpade Veľkej Moravy sídlom zvyškovej regionálnej správy a v čase vzniku Uhorska, keď Boleslav Chrabrý obsadil krátko po korunovácii Štefana (v decembri alebo začiatkom roka 1001) územie Slovenska až po Dunaj, práve z Trenčína bola vytvorená akási osobitná administratívna jednotka, ktorá vystupuje v prameňoch ako *castellania Trencen*. Pokiaľ ide o doklad v zoborskej listine, treba byť pri jeho hodnotení ako označenia mestskej sídliskovej aglomerácie Trenčína ešte opatrní, pretože v tomto období sa termínom *civitas* označovali aj hrady. To súviselo s tým, že skutočná správna moc bola sústredená práve na týchto mocenských sídliskách, v rukách panovníkom delegovaného úradníctva (župana). Inak sú ale ďalšie historické doklady vlastne až do 13. storočia veľmi skúpe a nedozvedáme sa z nich nič o skutočnej sídliskovej situácii v Trenčíne. Trenčín vo svojom vývoji zaostal v 13. storočí. Úpadok Trenčína mal na rováši Matúš Čák Trenčiansky, ktorý si z Trenčianskeho hradu spravil sídelné miesto a Trenčania potom upadli na obyčajných poddaných. Keďže ho aj podporovali, roku 1321 po smrti Čáka a po dobytí hradu vojskami Karola Róberta, upadli Trenčania na niekoľko desaťročí do nemilosti uhorských panovníkov.

Aj o **Bratislave** vieme doložiť kontinuitu z veľkomoravského obdobia až po udelenie výsadných listín. Dňa 4. júla 907 sa tu udiala dôležitá bitka medzi Bavorskými vojskami a hordami starých Maďarov. Bratislava tu vystupuje ako Brezalauspurc (Prezalauspurc) – Preslavov hrad. Bratislava už roku 1001 vystupuje v zakladacej listine Panonhalmského opátstva, keď 1/3 mýtnych poplatkov z Bratislavy (de Poson) mala byť príjmom

tohto opátstva. V uhorskom prostredí bola Bratislava známa pod menom latinským označením *Posonium*. U Nemcov sa udržiavala znalosť názvu Bratislavy ako *Presburg*. Už z roku 1108 máme listinu cisára Henricha V., ktorou panovník daroval isté majetky bavorskej cirkvi a vydal ju pritom v Bratislave (*actum est Presburch* – uskutočnilo sa v Prešporke). O mešťanoch, obyvateľstve mesta, ktoré sa začalo vytvárať z podhradskej trhovej osady, máme doklad z roku 1138, kde sa rozlišujú *jobagiones et populi* ako obyvatelia hradu a obyvatelia podhradia, ktorí neoprávnene obsadili majetok Diakoviec. V tej istej listine sa uvádza aj *terra civilium Posoniensium*. *Civiles* už znamenalo označenie vojakov na hrade. Treba však povedať, že listina bola v novoveku sfalšovaná, čo znižuje vierohodnosť dokladu. Roku 1165 Štefan III. vymaňuje Ombuda a jeho spoločníkov, ktorí boli všetci spoločne obyvateľmi podhradia – *suburbani Posoniensis castris* – medzi predákov hradu – *primates castris*. Doklad o obyvateľoch Bratislavy pod označením *civiles* pochádza aj z roku 1214 (*civiles Posonienses*). Najstarší doklad na Bratislavu ako mesto je tak až z roku 1243. Vtedy už sa už termín *cives* vzťahoval na obyvateľov podhradia, čiže už na mesto. Panovník Belo IV. v tomto roku daroval jednému z bratislavských mešťanov Wochovi (*civis Posoniensis*) zem Jabloniec (dnes v Zelenči) za verné služby počas tatárskeho vpádu. Keď totiž kráľ unikal z bitky pri rieke Slanej, ktorú jeho vojsko prehralo, dostal sa až do Bratislavy, kde mu tento mešťan poskytol nového koňa, strážil ho a bezpečne ho vypravdal z mesta. Chronologicky, vo vzťahu k vývoju mestských sídel, tu však už ide o tzv. privilegiálne obdobie, teda obdobie, z ktorého už poznáme cielavedomé úsilie o konštituovanie mestských sídlisk po právnej stránke formou udeľovania privilegiálnych listín so slobodami.

Najdôležitejší prameň z tohto obdobia, ktorý hovorí o význame sídlisk už mestského charakteru, ich počtu a rozmiestnenia v Európe vôbec, je z prvej polovice 12. storočia pochádzajúca mapa sveta, ktorú vypracoval arabský geograf Al Idrízi. Pôsobil v Palerme na dvore sicílskeho kráľa Rogera II., bol absolventom univerzity v Kordóbe. Mapu vypracoval podľa starovekej mapy Ptolemaia. Al Idrízi túto mapu prepracoval s tým, že sa sústredil na územie mimo Rímsku ríšu, kde sa snažil dokresliť vtedajšie významné strediská a krajiny. Originál tejto mapy sa stratil, je známy jej odpis zo 14. storočia, ktorý ale obsahuje veľa chýb. Nie všetko sa podarilo rozlíšiť. Pre Uhorsko sú tam uvedené dva názvy, okrem Ungaria aj Turkoj. Zakreslil tu ďalej 2 hrady, 4 rieky a asi 24 miest. Na Slovensku

z identifikovaných miest zakreslil Bratislavu, Nitru a Užhorod, čo už síce dnes nie je na Slovensku, ale historicky aj územie okolia Užhorodu patrí do kontextu vývoja s našim územím a obyvateľstvom.

Najbližšie mestá v Uhorsku, ktoré ležali v Zadunajsku, boli Budín, Stoličný Belehrad, Šoproň, Jáger, Vacov, Ráb – Gyor. V Poľsku to boli Krakov, Halič, Přemysl a Praha v Čechách. Samozrejme, že Al Idrízi nemohol zaznačiť všetky mestá, a tak si všimol len tie najdôležitejšie strediská, ktoré mali napojenie na tranzitný obchod, mestá, ktoré boli dôležité v celouhorskom hospodárskom význame, ktoré boli súčasťou obchodnej celoeurópskej siete. Mestá menšieho lokálnejšieho významu si už nevšimol, a tak vypadol napr. Ostrihom.

O Bratislave Al-Idrisi konštatuje: „Z mesta *Bal(i)grata* (= Stoličný Belehrad, Székesfehérvár) do mesta *Buzana* (z latinského Posonium, čo bolo označenie Bratislavy), ktoré leží na Dunaji, je tridsaťpäť míľ. *Búzana* je mesto stredne veľké, kvitnúce, s mnohými obyvateľmi. Je v ňom dostatok rozličných vecí a tovarov potrebných na živobytie. Mesto je husto zastavané budovami.“. Ešte zaujímavejší je text o Nitre, ktorú Al-Idrisi považuje za jedno z najvýznamnejších uhorských miest. „podobne aj z mesta *Buzana* do mesta *Nitram* je sedemdesiat míľ severovýchodným smerom. ... *Nitram* je kvitnúce veľké mesto rozložené v širokom údolí (na rovine). Má veľa obyvateľov. Pretekajú cezeň rieky a okolo neho sú úrodné polia. Mesto je veľmi bohaté a má dostatok svetských statkov. Okolo mesta sú vinice a kvitnúce záhrady“.

Najdôležitejší prameň z tohto obdobia, ktorý hovorí o význame sídlisk už mestského charakteru, ich počtu a rozmiestnenia v Európe vôbec, je z prvej polovice 12. storočia pochádzajúca mapa sveta, ktorú vypracoval arabský geograf Al Idrízi. Pôsobil v Palerme na dvore sicílskeho kráľa Rogera II., bol absolventom univerzity v Kordóbe. Mapu vypracoval podľa starovekej mapy Ptolemaia. Al Idrízi túto mapu prepracoval s tým, že sa sústredil na územie mimo Rímsku ríšu, kde sa snažil dokresliť vtedajšie významné strediská a krajiny. Originál tejto mapy sa stratil, je známy jej odpis zo 14. storočia, ktorý ale obsahuje veľa chýb. Nie všetko sa podarilo rozlúštiť. Pre Uhorsko sú tam uvedené dva názvy, okrem Ungaria aj Turkoi. Zakreslil tu ďalej 2 hrady, 4 rieky a asi 24 miest. Na Slovensku z identifikovaných miest zakreslil Bratislavu, Nitru a Užhorod, čo už síce dnes nie je na Slovensku, ale historicky aj územie okolia Užhorodu patrí do kontextu vývoja s našim územím a obyvateľstvom.

Najbližšie mestá v Uhorsku, ktoré ležali v Zadunajsku, boli Budín, Stoličný Belehrad, Šoproň, Jáger, Vacov, Ráb – Gyor. V Poľsku to boli Krakov, Halič, Přemysl a Praha v Čechách. Samozrejme, že Al Idrízi nemohol zaznačiť všetky mestá, a tak si všimol len tie najdôležitejšie strediská, ktoré mali napojenie na tranzitný obchod, mestá, ktoré boli dôležité v celouhorskom hospodárskom význame, ktoré boli súčasťou obchodnej celoeurópskej siete. Mestá menšieho lokálnejšieho významu si už nevšimol, a tak vypadol napr. Ostrihom.

O Bratislave Al-Idrisi konštatuje: „Z mesta *Bal(i)grata* (= Stoličný Belehrad, Székesfehérvár) do mesta *Buzana* (z latinského Posonium, čo bolo označenie Bratislavy), ktoré leží na Dunaji, je tridsaťpäť míľ. *Búzana* je mesto stredne veľké, kvitnúce, s mnohými obyvateľmi. Je v ňom dostatok rozličných vecí a tovarov potrebných na živobytie. Mesto je husto zastavané budovami.“. Ešte zaujímavejší je text o Nitre, ktorú Al-Idrisi považuje za jedno z najvýznamnejších uhorských miest. „podobne aj z mesta *Buzana* do mesta *Nitram* je sedemdesiat míľ severovýchodným smerom. ... *Nitram* je kvitnúce veľké mesto rozložené v širokom údolí (na rovine). Má veľa obyvateľov. Pretekajú cezeň rieky a okolo neho sú úrodné polia. Mesto je veľmi bohaté a má dostatok svetských statkov. Okolo mesta sú vinice a kvitnúce záhrady“.

4. Ekonomické a politicko-správne predpoklady formovania mestských sídel

Po vzniku Uhorska počet trhových centier najmä po tom, čo sa Uhorsko stabilizovalo ako štát v priebehu 11. storočia, vzrástol. Máme veľa dokladov o existencii trhov a trhových stredísk väčšieho významu. Z hľadiska sídliskovej štruktúry išlo o dôležité exponované polohy ako sídla regionálnej správy – sídla župných hradov, v ich podhradí vznikali takéto trhové centrá, potom sídla biskupstiev, na našom území od začiatku 12. storočia bolo toto sídlo v Nitre. Ďalej sídla prepoštstiev, na našom území to bola Bratislava, Nitra a od konca 12. storočia Spiš. A potom dôležité križovatky ciest, najmä významných krajinských ciest, ktoré mali celoregionálny charakter, brody – prechody cez rieky. Takéto miesta boli prirodzenými lokalitami, kde sa koncentrovalo obyvateľstvo už od najstarších čias a kde dochádzalo k ich stretnutiam a výmene tovarov. Najvýznamnejšie z nášho prostredia sú podhradia, kde žili suburbáni – obyvatelia podhradia. Takých roku 1113 máme doložených v Kostol'anoch pod Trábečom, v Bojniciach, v Bánove, v Milanovciach. Žiadne z nich sa však neskôr nevyvinulo vo významné mesto. Dôvody, prečo tomu tak bolo, treba hľadať v ich postavení mimo politické centrá krajiny.

Na západe v kontakte s nemeckým cisárstvom sa objavuje termín *burgenses*, je to slovo zo starohornonemeckého *burgun*, *burgus*, znamená to hrad, obyvateľ hradu. Takýto doklad máme z roku 1221 vo vzťahu k obyvateľom bratislavského podhradia. Ide o listinu pápežskej kancelárie, vzťahovala sa na obyvateľov už zárodočného mesta.

Častejší termín pre trhové strediská je *merkatum*. Tento termín je dominantný pre trhové strediská počas 11. a 12. storočia. Už z roku 1075 máme doklad na významný trh v Dvoroch nad Žitavou, roku 1086 v Bátorovciach v Honte. V Zoborskej listine roku 1111 sa hovorí o súbore viacerých trhových miest v Nitrianskom komitáte a na Považí až po Trenčín. Ich počet musel byť veľký.

Najviac dokladov na trhové strediská sú až z druhej polovice 12. a začiatku 13. storočia, vtedy už pôvodný termín *merkatum* ustupuje a nahrádza ho termín *forum*, ktorý už vypovedá o tom, že trhy boli stabilizovanou súčasťou života týchto obcí. Termín *merkatum* prešiel do stredovekej latinčiny ako *mercatores* a označoval obchodníkov, profesionálnych trhovníkov. Nebol to termín stabilného obchodníka, ktorý žil v meste, tento sa volal *institor*.

Z roku 1158 máme doklad na trh v Šali, z roku 1183 Nitra, 1206 Plavecký Štvrtok. Príjmy z všetkých týchto trhov boli kráľovským regálom, len 1/3 z nich sa odvádzala príslušnému županovi, ktorý sa potom musel starať o zabezpečenie bezpečnosti trhov a obchodníkov.

Neskôr sa panovník vzdával príjmu z konkrétnych trhov v prospech mešťanov, tak sa objavuje termín *forum liberum* – slobodný trh. Takýto trh bol roku 1209 vo Svätom Jure pri Bratislave, 1206 poznáme doklad o *forum liberum* v zaniknutej lokalite Querla v Tekovskom komitáte. V roku 1214 sa spomína aj v Kráľovskom Chlmci v Zemplíne, aj keď neskoršia historická kritika listiny dokázala, že ide o falzum z 30. rokov 14. storočia. Nie je vylúčené, že tu trh bol.

Tým vznikla osobitná kapitola obyvateľov, ktorí neboli povinní platiť tieto trhové poplatky. Neskôr to bola jedna zo základných charakteristík a výsad meštianskeho obyvateľstva. Takýto doklad máme z roku 1222 a vzťahuje sa na obyvateľov Sebechlebov. Tu to boli Nemci, ktorí získali túto výsadu a boli hosťami. Takéto komunity obyvateľov si vytvárali orgány vlastnej samosprávy, aby mohli plne využívať výsady, ktoré im panovník poskytol. Objavuje sa termín *vilicus*, bol na čele slobodnej obce, bol to prvostupňový sudca. Ak nebola zhoda s jeho rozsudkom, obyvateľ sa mohol odvolať k panovníkovi alebo k sudcovi, ktorého panovník poveril. Čiže prestávajú byť závislí od súdnej právomoci miestneho regionálneho správcu – župana a podžupana.

Na západe v kontakte s nemeckým cisárstvom sa objavuje termín *burgenses*, je to slovo zo starohornonemeckého *burgun*, *burgus*, znamená to hrad, obyvateľ hradu. Takýto doklad máme z roku 1221 vo vzťahu k obyvateľom bratislavského podhradia. Ide o listinu pápežskej kancelárie, vzťahovala sa na obyvateľov už zárodočného mesta.

Častejší termín pre trhové strediská je *merkatum*. Tento termín je dominantný pre trhové strediská počas 11. a 12. storočia. Už z roku 1075 máme doklad na významný trh v Dvoroch nad Žitavou, roku 1086

v Bátovciach v Honte. V Zoborskej listine roku 1111 sa hovorí o súbore viacerých trhových miest v Nitrianskom komitáte a na Považí až po Trenčín. Ich počet musel byť veľký.

Najviac dokladov na trhové strediská sú až z druhej polovice 12. a začiatku 13. storočia, vtedy už pôvodný termín *merkatum* ustupuje a nahrádza ho termín *forum*, ktorý už vypovedá o tom, že trhy boli stabilizovanou súčasťou života týchto obcí. Termín *merkatum* prešiel do stredovekej latinčiny ako *mercatores* a označoval obchodníkov, profesionálnych trhovníkov. Nebol to termín stabilného obchodníka, ktorý žil v meste, tento sa volal *institor*.

Z roku 1158 máme doklad na trh v Šali, z roku 1183 Nitra, 1206 Plavecký Štvrtok. Príjmy z všetkých týchto trhov boli kráľovským regálom, len 1/3 z nich sa odvádzala príslušnému županovi, ktorý sa potom musel starať o zabezpečenie bezpečnosti trhov a obchodníkov.

Neskôr sa panovník vzdával príjmu z konkrétnych trhov v prospech mešťanov, tak sa objavuje termín *forum liberum* – slobodný trh. Takýto trh bol roku 1209 vo Svätom Jure pri Bratislave, 1206 poznáme doklad o *forum liberum* v zaniknutej lokalite Querla v Tekovskom komitáte. V roku 1214 sa spomína aj v Kráľovskom Chlmci v Zemplíne, aj keď neskoršia historická kritika listiny dokázala, že ide o falzum z 30. rokov 14. storočia. Nie je vylúčené, že tu trh bol.

Tým vznikla osobitná kapitola obyvateľov, ktorí neboli povinní platiť tieto trhové poplatky. Neskôr to bola jedna zo základných charakteristík a výsad meštianskeho obyvateľstva. Takýto doklad máme z roku 1222 a vzťahuje sa na obyvateľov Sebechlebov. Tu to boli Nemci, ktorí získali túto výsadu a boli hosťami. Takéto komunity obyvateľov si vytvárali orgány vlastnej samosprávy, aby mohli plne využívať výsady, ktoré im panovník poskytol. Objavuje sa termín *vilicus*, bol na čele slobodnej obce, bol to prvostupňový sudca. Ak nebola zhoda s jeho rozsudkom, obyvateľ sa mohol odvolať k panovníkovi alebo k sudcovi, ktorého panovník poveril. Čiže prestávajú byť závislí od súdnej právomoci miestneho regionálneho správcu – župana a podžupana.

Na západe v kontakte s nemeckým cisárstvom sa objavuje termín *burgenses*, je to slovo zo starohornonemeckého *burgun*, *burgus*, znamená to hrad, obyvateľ hradu. Takýto doklad máme z roku 1221 vo vzťahu k obyvateľom bratislavského podhradia. Ide o listinu pápežskej kancelárie, vzťahovala sa na obyvateľov už zárodočného mesta.

Častejší termín pre trhové strediská je *merkatum*. Tento termín je dominantný pre trhové strediská počas 11. a 12. storočia. Už z roku 1075 máme doklad na významný trh v Dvoroch nad Žitavou, roku 1086 v Bátovciach v Honte. V Zoborskej listine roku 1111 sa hovorí o súbore viacerých trhových miest v Nitrianskom komitáte a na Považí až po Trenčín. Ich počet musel byť veľký.

Najviac dokladov na trhové strediská sú až z druhej polovice 12. a začiatku 13. storočia, vtedy už pôvodný termín *merkatum* ustupuje a nahrádza ho termín *forum*, ktorý už vypovedá o tom, že trhy boli stabilizovanou súčasťou života týchto obcí. Termín *merkatum* prešiel do stredovekej latinčiny ako *mercatores* a označoval obchodníkov, profesionálnych trhovníkov. Nebol to termín stabilného obchodníka, ktorý žil v meste, tento sa volal *institor*.

Z roku 1158 máme doklad na trh v Šali, z roku 1183 Nitra, 1206 Plavecký Štvrtok. Príjmy z všetkých týchto trhov boli kráľovským regálom, len 1/3 z nich sa odvádzala príslušnému županovi, ktorý sa potom musel starať o zabezpečenie bezpečnosti trhov a obchodníkov.

Neskôr sa panovník vzdával príjmu z konkrétnych trhov v prospech mešťanov, tak sa objavuje termín *forum liberum* – slobodný trh. Takýto trh bol roku 1209 vo Svätom Jure pri Bratislave, 1206 poznáme doklad o *forum liberum* v zaniknutej lokalite Querla v Tekovskom komitáte. V roku 1214 sa spomína aj v Kráľovskom Chlmci v Zemplíne, aj keď neskoršia historická kritika listiny dokázala, že ide o falzum z 30. rokov 14. storočia. Nie je vylúčené, že tu trh bol.

Tým vznikla osobitná kapitola obyvateľov, ktorí neboli povinní platiť tieto trhové poplatky. Neskôr to bola jedna zo základných charakteristík a výsad meštianskeho obyvateľstva. Takýto doklad máme z roku 1222 a vzťahuje sa na obyvateľov Sebechlebov. Tu to boli Nemci, ktorí získali túto výsadu a boli hosťami. Takéto komunity obyvateľov si vytvárali orgány vlastnej samosprávy, aby mohli plne využívať výsady, ktoré im panovník poskytol. Objavuje sa termín *vilicus*, bol na čele slobodnej obce, bol to prvostupňový sudca. Ak nebola zhoda s jeho rozsudkom, obyvateľ sa mohol odvolať k panovníkovi alebo k sudcovi, ktorého panovník poveril. Čiže prestávajú byť závislí od súdnej právomoci miestneho regionálneho správcu – župana a podžupana.

Na západe v kontakte s nemeckým cisárstvom sa objavuje termín *burgenses*, je to slovo zo starohornonemeckého *burgun*, *burgus*, znamená to

hrad, obyvateľ hradu. Takýto doklad máme z roku 1221 vo vzťahu k obyvateľom bratislavského podhradja. Ide o listinu pápežskej kancelárie, vzťahovala sa na obyvateľov už zárodočného mesta.

Častejší termín pre trhové strediská je *merkatum*. Tento termín je dominantný pre trhové strediská počas 11. a 12. storočia. Už z roku 1075 máme doklad na významný trh v Dvoroch nad Žitavou, roku 1086 v Bátorciach v Honte. V Zoborskej listine roku 1111 sa hovorí o súbore viacerých trhových miest v Nitrianskom komitáte a na Považí až po Trenčín. Ich počet musel byť veľký.

Najviac dokladov na trhové strediská sú až z druhej polovice 12. a začiatku 13. storočia, vtedy už pôvodný termín *merkatum* ustupuje a nahrádza ho termín *forum*, ktorý už vypovedá o tom, že trhy boli stabilizovanou súčasťou života týchto obcí. Termín *merkatum* prešiel do stredovekej latinčiny ako *mercatores* a označoval obchodníkov, profesionálnych trhovníkov. Nebol to termín stabilného obchodníka, ktorý žil v meste, tento sa volal *institor*.

Z roku 1158 máme doklad na trh v Šali, z roku 1183 Nitra, 1206 Plavecký Štvrtok. Príjmy z všetkých týchto trhov boli kráľovským regálom, len 1/3 z nich sa odvádzala príslušnému županovi, ktorý sa potom musel starať o zabezpečenie bezpečnosti trhov a obchodníkov.

Neskôr sa panovník vzdával príjmu z konkrétnych trhov v prospech mešťanov, tak sa objavuje termín *forum liberum* – slobodný trh. Takýto trh bol roku 1209 vo Svätom Jure pri Bratislave, 1206 poznáme doklad o *forum liberum* v zaniknutej lokalite Querla v Tekovskom komitáte. V roku 1214 sa spomína aj v Kráľovskom Chlmci v Zemplíne, aj keď neskoršia historická kritika listiny dokázala, že ide o falzum z 30. rokov 14. storočia. Nie je vylúčené, že tu trh bol.

Tým vznikla osobitná kapitola obyvateľov, ktorí neboli povinní platiť tieto trhové poplatky. Neskôr to bola jedna zo základných charakteristík a výsad meštianskeho obyvateľstva. Takýto doklad máme z roku 1222 a vzťahuje sa na obyvateľov Sebechlebov. Tu to boli Nemci, ktorí získali túto výsadu a boli hosťami. Takéto komunity obyvateľov si vytvárali orgány vlastnej samosprávy, aby mohli plne využívať výsady, ktoré im panovník poskytol. Objavuje sa termín *vilicus*, bol na čele slobodnej obce, bol to prvostupňový sudca. Ak nebola zhoda s jeho rozsudkom, obyvateľ sa mohol odvolať k panovníkovi alebo k sudcovi, ktorého panovník poveril.

Čiže prestávajú byť závislí od súdnej právomoci miestneho regionálneho správcu – župana a podžupana.

Na západe v kontakte s nemeckým cisárstvom sa objavuje termín *burgenses*, je to slovo zo starohornonemeckého *burgun*, *burgus*, znamená to hrad, obyvateľ hradu. Takýto doklad máme z roku 1221 vo vzťahu k obyvateľom bratislavského podhradja. Ide o listinu pápežskej kancelárie, vzťahovala sa na obyvateľov už zárodočného mesta.

Častejší termín pre trhové strediská je *merkatum*. Tento termín je dominantný pre trhové strediská počas 11. a 12. storočia. Už z roku 1075 máme doklad na významný trh v Dvoroch nad Žitavou, roku 1086 v Bátorciach v Honte. V Zoborskej listine roku 1111 sa hovorí o súbore viacerých trhových miest v Nitrianskom komitáte a na Považí až po Trenčín. Ich počet musel byť veľký.

Najviac dokladov na trhové strediská sú až z druhej polovice 12. a začiatku 13. storočia, vtedy už pôvodný termín *merkatum* ustupuje a nahrádza ho termín *forum*, ktorý už vypovedá o tom, že trhy boli stabilizovanou súčasťou života týchto obcí. Termín *merkatum* prešiel do stredovekej latinčiny ako *mercatores* a označoval obchodníkov, profesionálnych trhovníkov. Nebol to termín stabilného obchodníka, ktorý žil v meste, tento sa volal *institor*.

Z roku 1158 máme doklad na trh v Šali, z roku 1183 Nitra, 1206 Plavecký Štvrtok. Príjmy z všetkých týchto trhov boli kráľovským regálom, len 1/3 z nich sa odvádzala príslušnému županovi, ktorý sa potom musel starať o zabezpečenie bezpečnosti trhov a obchodníkov.

Neskôr sa panovník vzdával príjmu z konkrétnych trhov v prospech mešťanov, tak sa objavuje termín *forum liberum* – slobodný trh. Takýto trh bol roku 1209 vo Svätom Jure pri Bratislave, 1206 poznáme doklad o *forum liberum* v zaniknutej lokalite Querla v Tekovskom komitáte. V roku 1214 sa spomína aj v Kráľovskom Chlmci v Zemplíne, aj keď neskoršia historická kritika listiny dokázala, že ide o falzum z 30. rokov 14. storočia. Nie je vylúčené, že tu trh bol.

Tým vznikla osobitná kapitola obyvateľov, ktorí neboli povinní platiť tieto trhové poplatky. Neskôr to bola jedna zo základných charakteristík a výsad meštianskeho obyvateľstva. Takýto doklad máme z roku 1222 a vzťahuje sa na obyvateľov Sebechlebov. Tu to boli Nemci, ktorí získali túto výsadu a boli hosťami. Takéto komunity obyvateľov si vytvárali orgány vlastnej samosprávy, aby mohli plne využívať výsady, ktoré im

panovník poskytol. Objavuje sa termín *vilicus*, bol na čele slobodnej obce, bol to prvostupňový sudca. Ak nebola zhoda s jeho rozsudkom, obyvateľ sa mohol odvolať k panovníkovi alebo k sudcovi, ktorého panovník poveril. Čiže prestávajú byť závislí od súdnej právomoci miestneho regionálneho správcu – župana a podžupana.

5. Populačné zázemie mestských sídlisk – sťahovanie obyvateľstva do miest

V očiach cudzincov zo západnej Európy bolo Uhorské kráľovstvo ešte aj na začiatku 14. storočia rozľahlou, no ľudoprázdnu krajinou. Zachovala sa nám správa bližšie neznámeho dominikánskeho mnícha z Francúzska z roku 1308, podľa ktorého bolo v celom kráľovstve len jedenásť miest, s výnimkou ďalších piatich na pobreží v Dalmácii, ktoré zodpovedali západoeurópskym predstavám a kritériám mestskosti. Anonymný dominikán ďalej poznamenal, že „sú ale v tomto kráľovstve mnohé mestečky, hrady či pevnosti a nespočetné dediny, predsa sa však zdá, že spomínané (Uhorské) kráľovstvo je pre svoju rozľahlosť celkom (ľudo)prázdne“. Populačný deficit v krajine si však plne uvedomovali aj uhorskí panovníci, ktorí sa s osobitnou intenzitou už od polovice 12. storočia – od čias vlády Gejzu II. – usilovali o hromadnejšie a cielené doosídľovanie riedko obývaných a strategicky dôležitých oblastí v krajine aj obyvateľstvom zo západnej Európy, čoho najvýznamnejším výsledkom bol príchod Flanderčanov do Sedmohradska a na Spiš. Pre toto obdobie bola charakteristická predovšetkým iniciatíva panovníka, no už z konca 12. a začiatku 13. storočia poznáme doklady aj na osídľovacie aktivity šľachty, i keď spočiatku prevažne cudzieho (nemeckého) pôvodu. Známym je prípad rytiera Narada, národnosťou Nemca, ktorý v čase vlády Bela III. prišiel z Rakúska so svojím vojskom na pomoc panovníkovi v bojoch proti Bulharom a Byzantčanom. Na žiadosť Bela III. sa však napokon rozhodol v Uhorsku usadiť, pričom privedol so sebou viac ako tri tisíc Nemcov, ktorými doosídľil „veľkú pustú časť“ kráľovstva, za čo mu údajne panovník v roku 1193 daroval tri dediny v Abovskom komitáte. Keď v roku 1209 daroval Ondrej II. spišskému prepoštovi Adolfovi a jeho sestre rozsiahle majetky ležiace nad riekou Poprad, panovník donáciu spojil s výsadou, aby ľudia, ktorých prepošt na tento majetok odkiaľkoľvek privedie a usadí, podliehali len súdnej právomoci kráľa alebo palatína. Oproti predchádzajúcemu obdobiu tak uhorskí panovníci od 13. storočia čoraz viac delegujú úlohu doosídľovania krajiny aj na uhorskú

nobilitu, čo prirodzene súviselo i s postupným rozpadom kráľovského pozemkového fondu a úsilím šľachty meliorizovať získané majetky.

Pre príchod cudzincov do Uhorského kráľovstva a ich dôstojné a náležité zaopatrenie sa snažili uhorskí panovníci vytvárať už od jeho samotných počiatkov priaznivé podmienky, čo v priebehu 11. a 12. storočia viedlo k postupnému vyprofilovaniu osobitnej sociálno-právnej kategórie obyvateľstva označovanej ako hostia – *hospites*, ktorej organizáciu života vymedzoval vlastný súbor právnych zvyklostí – *ius hospitum*. Známa je v tomto zmysle aj doktrína, definovaná už v prvých desaťročiach 11. storočia v Knihe mravných ponaučení. Tá v príchode hostí do krajiny, „*ktorí so sebou prinášajú rozličné jazyky a zvyklosti, rozličné náuky a zbrane*“, videla akt povyšovania a posilňovania kráľovskej autority. Ako možno vidieť ešte aj v arengach výsadných kráľovských listín z 13. storočia, vydávaných pre lokality hostí, ani po dvesto rokoch táto doktrína nestratila nič zo svojej aktuálnosti, hoci sa mierne modifikovala, ako si na to ešte osobitne poukážeme.

Ius hospitum napriek veľkým disproporciám vo svojich konkrétnych aplikáciách malo predsa len určité spoločné znaky, pričom jedna z jeho najpodstatnejších zložiek bola spojená s postavením slobodného človeka a tým aj so slobodnou mobilitou hostov, čo bol spoločne s kategóriou slobodných ľudí hlavný legálny rámec pre migráciu obyvateľstva v krajine. Keďže však dopyt po obyvateľstve a pracovných silách prevyšoval možnosti zahraničnej imigrácie, hľadali sa nové populačné zdroje aj v domácom prostredí, a tak výhody práva hostov sa veľmi skoro rozšírili aj na príslušníkov domáчих národov. S týmto javom sa najskôr stretávame v južnej časti Uhorského kráľovstva v Chorvátsku a Slavónsku. Už v roku 1211 povolil kráľ Ondrej II. slobodným ľuďom bez ohľadu na pôvod sťahovať sa na kláštorné majetky cisterciatského opátstva Blahoslavenej Panny Marie v chorvátskom Topusko, aby tam žili podľa výsad hostov aj s možnosťou slobodne sa kedykoľvek a kamkoľvek odsťahovať. V roku 1231 komunitu hostov v podhradí chorvátskeho hradu Vukovar už tvorili Nemci, Sasi, Maďari i slovanské obyvateľstvo, ktorým spoločne udelil slavónsky vojvoda Koloman výsady i s právom ľubovoľne sa prisťahovať alebo odsťahovať bez akéhokoľvek obmedzenia. Vo výsadnej listine trnavských hostí z roku 1238 už nachádzame ustanovenie o voľnom sťahovaní ľudí ako vyhranené a ustálené právo, ktoré bolo podmienené už len slobodným spoločenským postavením jednotlivca bez ohľadu na pôvod, národnosť či už predtým priznaný hostovský

status. Postavenie slobodného človeka malo v období pred tatárskym vpádom viacero denominácií, no práve možnosť voľného sťahovania bola jeho najzákladnejším atribútom. Viazala sa však na splnenie istých podmienok voči pôvodnému zemepánovi, no po ich naplnení sa takýto jednotlivec stal voľným a slobodným človekom (*homo liber*) a po usadení sa na majetku iného zemepána mohol nadobudnúť postavenie hosta.

Uhorská šľachta sa však na druhej strane bránila sťahovaniu svojich poddaných a už v konfirmácii Zlatej buly z roku 1231 si od panovníka vymohla záväzok, že kráľ nebude nútiť (či pobádať) ľudí patriacich šľachte a cirkvi prechádzať do kráľovských služieb, čo treba interpretovať aj vo vzťahu k budovaniu hostovských sídlisk, ktoré v tomto čase boli prevažne na kráľovskej pôde. Niet teda pohýb o tom, že s ľudskými zdrojmi sa intenzívne hýbalo už pred tatárskym vpádom, a to s istým stupňom organizácie.

Napriek veľkému odporu šľachty bol však všeobecný dopyt po obyvateľstve oveľa väčší, a to najmä po tatárskom vpáde a už v druhej polovici 13. storočia sa preto otázkou sťahovania poddaných osobitne zaoberali aj krajinské snemy. Predsa však kodifikovanú zásadu slobodného sťahovania poddaných aj so svojím hnutelným majetkom s platnosťou na celé územie Uhorského kráľovstva poznáme až z trinásteho článku kompilačného dekrétu spísaného okolo roku 1300, v ktorom bola podmienená súhlasom zemepána a zaplatením zvyčajnej a spravodlivej pozemkovej dane (*terragium*). Jej výšku i spôsob platby však bližšie nekonkretizuje. Špecifikuje ju ale výsadná listina ostrihomského arcibiskupa Štefana z roku 1246 pre komunitu hostov vo *Svätom Kríži* (dnes Žiar nad Hronom), ktorá slobodu ich sťahovania podmieňovala ešte aj platbou dvanástich denárov, pričom hostia tiež mohli voľne predať svoje domy a majetky zvyšným obyvateľom, nesmeli ich však zničiť či zobrať so sebou.

Zaujímavý je prípad turčianskych a liptovských populov, ktorí po tatárskom vpáde utekali zo svojho teritória, čomu sa panovník v roku 1257 usiloval predísť udelením výsadnej listiny. Medzi udelenými výsadami tak bolo aj právo slobodného sťahovania, týkalo sa však iba presunov medzi kráľovskými majetkami v rámci Veľkej zvolenskej župy, pričom populi mali právo voľne predať svoje staveniská a (ako terágium) boli povinní zaplatiť dvanásť denárov svojmu richtárovi. Pozoruhodná je najmä adresnosť platby terágia pri sťahovaní, ktorú vystahovalec platil svojmu pôvodnému richtárovi, a nie príslušnému županovi či inému kráľovskému úradníkovi. Túto prax treba predpokladať aj pri iných kráľovských majetkoch.

Výška pozemkovej dane pri odsťahovaní však závisela aj od geografickej polohy a blízkosti krajinských hraníc a tiež aj od cieľovej lokality, do ktorej sa dotýčny jednotlivec zamýšľal vystahovať, čo núti predpokladať aj istý mechanizmus kontroly. Tak napríklad v roku 1346 udelil kráľ Ludovít I. nemeckým hosťom usadeným pod hradom *Pajštún* aj výsadu slobodného sťahovania, pričom ak zostali v Uhorskom kráľovstve zaplatili iba obvyklé terágium dvanásť denárov, no ak sa vystahovali do Nemecka (Rakúska) platba už predstavovala až štyridsať denárov. V niektorých prípadoch však terágium mohlo predstavovať aj výplatu ďalších naturálne dávok. Ilustruje to prípad obyvateľov dedín patriacich pod správu hradu *Lendva* (Zalanská župa), ktorým v roku 1358 udelil palatín Mikuláš Kont výsady aj s právom slobodného sťahovania, a to po zaplatení zvyčajného terágia dvanástich denárov a tiež aj dvoch koláčov a jednom kurčati a okove ovsu.

Možnosť vyplatiť pozemkovú daň a získať súhlas k vystahovaniu však vo väčšine prípadov nemala celoročnú platnosť, ale zvyčajne sa viazala na pätnásťdňový termín, ktorý začal plynúť dňom výplaty dohodnutých povinností obyvateľov (finančných i naturálnych), pričom si tieto, prirodzene, záujemca o vystahovanie musel tiež splniť. Takto je možnosť slobodného sťahovania špecifikovaná vo výsadnej listine pre hostí z dedín *Bogát, Tepej, Kara, Szamárkút, Tard a Rád*, patriacich pannonhalmskému opátstvu, ktorú v roku 1336 vydal opát Wilhelm. Pozoruhodným spôsobom bola pätnásťdňová lehota uplatnená pri majetkovej delbe Michaloviec medzi tamojších šľachticov v roku 1335, keď sa zároveň stanovilo, že ak by ktorýkoľvek z obyvateľov Michaloviec nebol spokojný so svojou príslušnosťou k určenému majetkovému podielu, môže sa do pätnástich dní od vykonania delby ľubovoľne odsťahovať do inej časti, prípadne kamkoľvek by chcel pod podmienkou, že zanechá svoje dom a staveniská na pôvodnom mieste a zaplatí zvyčajnú pozemkovú daň (*terragium*).

Ďalšou dôležitou podmienkou pre vystahovanie však bolo i získanie súhlasu, ktoré v privilegovaných lokalitách ako aj dedinách lokovaných na nemeckom práve vydával príslušný richtár, ako na to upozorňuje už spomenutá výsadná listina hostov z podhradia *Pajštúna* z roku 1346. Cieľom tohto opatrenia bolo zabezpečiť, aby sa neodšťahoval taký jednotlivec, ktorý mal záväzky alebo dlhy voči iným obyvateľom či bol prípadne podozrivý z trestnej činnosti.

V nepriviligovaných (a najmä nekráľovských) sídliskách však udeľenie povolenia k vystahovaniu už patrilo k právam zemepána, no nemalo

byť závislé od jeho svojvôle, ako na to upozorňujú časté kráľovské mandáty zo 14. a 15. storočia, ktoré šľachtu napomínali nebrániť poddaným vo vystahovaní ak spĺňajú všetky ostatné podmienky. Napriek tomu však udeľovanie povolení k vystahovaniu bolo pre uhorskú šľachtu často využívaným prostriedkom, ktorým sa snažila zamedzovať legálnemu vylúčňovaniu svojich majetkov, čo neraz viedlo i k násilným akciám a sporom. Napriek uvedenému však toto právo šľachty legalizovala už konfirmácia Zlatej buly od Ludovíta I. z roku 1351, ktorá zakazovala sťahovanie a násilné odvečenie poddaných na kráľovské či šľachtické a cirkevné majetky bez súhlasu príslušného zemepána.

Možnosti sťahovania pre poddaných však regulovali svojimi výnosmi aj uhorskí panovníci, a to cieľovým vydávaním mandátov pre konkrétne sídliskové a majetkové celky (často na žiadosť šľachty), ale aj vydávaním ediktov s celokrajinskou platnosťou. Z roku 1366 sú dokonca známe až dva edikty Ludovíta I., ktoré si však svojím obsahom protirečia. Podľa prvého z nich, panovník povoľoval poddaným ľubovoľne sa sťahovať kamkoľvek chcú podľa svojej vôle, no podľa druhého ediktu z toho istého roku už zakázal po dobu troch rokov s platnosťou od sviatku sv. Juraja (24. apríla) prijímať poddaných na svoje majetky.

Najobsiahlejšiu a najkonkrétnejšiu úpravu podmienok sťahovania poddaných však obsahuje až dekrét Žigmunda Luxemburského z 3. augusta 1397, ktorým panovník reagoval na obštrukcie šľachty pri sťahovaní obyvateľstva. Podľa tohto nariadenia sa mešťania, hostia aj ostatné obyvateľstvo z kráľovských majetkov mohli po vyrovnaní všetkých záväzkov a zaplatení spravodlivého terágia slobodne sťahovať na majetky šľachty a cirkvi a naopak. Zemepánom sa stanovila povinnosť prevziať všetky poplatky a dávky od vystahovalca v lehote do jedného mesiaca, podobne aj pri platení pozemkovej dane bola potvrdená lehota pätnástich dní od určeného termínu, počas ktorých bol zemepán povinný prijať výplatu, no ak by odkladal prijatie poplatku, mohol uchádzať o vystahovanie slobodne a ľubovoľne odísť. Spresnili sa aj podmienky udelenia povolenia k odsťahovaniu pre poddaných, ktorí ak neboli obvinení zo žiadnych prečinov pred udelením povolenia, nesmeli byť obviňovaní ani po jeho získaní, čo sa často zneužívalo ako prostriedok k zamedzeniu vystahovania. Zákonným článkom LXVIII boli tieto zásady potvrdené aj na krajinskom sneme v Temesvári v októbri toho istého roku s dodatkom, že ak by ktokoľvek napriek splneniu všetkých podmienok bránil poddaným (*homines ignobiles*)

v odsťahovaní, vtedy zemepán, ku ktorému sa snažili poddaní prisťahovať získal právo za asistencie jedného zo slúžnych župy odvieť takýchto ľudí. Obsah ediktu Žigmunda Luxemburského z 3. augusta 1397 bol prevzatý aj do článku VI tzv. Menšieho dekrétu z 15. apríla 1405, no nemal sa už týkať obyvateľstva za riekou Drávou (teda v Chorvátsku), ktorému však boli potvrdené staré zvyklosti. Tieto dva Žigmundove dekréty sa stali základom pre ďalšiu legislatívnu úpravu problematiky sťahovania slobodného obyvateľstva v 15. storočí a s malými dodatkami, ktoré reagovali na aktuálne situácie, boli často potvrdzované. Ustanovenia oboch týchto nariadení tak boli prevzaté už do ďalšieho Žigmundovho dekrétu z 31. augusta 1405 (zák. čl. XIV a XV) a potvrdzovali ich aj dekréty z 20. januára 1407 (zák. čl. I-IV), 26. júla 1409 (zák. čl. I-IV) a potom aj zo 7. mája 1445 (zák. čl. XXII).

Problematika sťahovania obyvateľstva sa prejednávala aj na sneme v Bratislave začiatkom roku 1435, výsledkom ktorého bolo vydanie tzv. Väčšieho dekrétu kráľa Žigmunda. Článok VII tohto dekrétu sa opätovne zaoberal neochotou šľachty prepúšťať ľudí, ktorí sa po splnení všetkých podmienok chceli vystáhnúť a preto dával právomoc županovi a slúžnym pokutovať takýchto šľachticov sumou troch mariek a tiež i udeliť zadržávanému poddanému právo vystáhnúť sa. Pokutu tri marky však mal zaplatiť aj ten, kto násilne odvliekol poddaného iného šľachtica a tento pritom nežiadal o povolenie k vystáhnúť, prípadne ho neobdržal alebo ak obdržal, ale ešte neuplynula zákonná pätnásťdňová lehota. Okrem pokuty troch mariek, ktorá plynula župným úradníkom, musel takýto šľachtic zaplatiť navyše aj ďalšie tri marky tomu, ktorému spôsobil svojím konaním škodu – teda takému zemepánovi, na ktorého majetok sa dotýčny poddaný usiloval vystáhnúť. Ak však poddaný, ktorý nezískal povolenie k odsťahovaniu ušiel k inému zemepánovi a ten ho odmietal vydať, mal byť k tomu prinútený pod trestom uvedenej pokuty troch mariek. Toto nariadenie kráľa Žigmunda navyše ako prvé zákonné opatrenie zdôrazňovalo povinnú účasť župana, podžupana a slúžnych župy pri riešení uvedenej problematiky, čím sa otázka sťahovania poddaných dostala do agendy župných súdnych orgánov – sedrií.

Práve problém úteku poddaných, prípadne ich násilného odvlčenia v období rastúcej destabilizácie vnútorných pomerov v krajine po smrti Žigmunda Luxemburského boli predmetom ďalších krajinských nariadení. Zákonný článok XVII z 18. apríla 1444 zdôrazňoval staršiu legislatívnu prax o vrátení poddaných, ktorí sa odsťahovali bez povolenia. Dekrét

z 5. januára 1459 (zák. čl. XVIII) však už zakazoval sťahovanie poddaných po dobu jedného roka od svojho zverejnenia na príslušnej župnej kongregácii a šľachtu, ktorá toto nariadenie nerešpektovala sankcionovala pokutou troch mariek. Nariadenia tohto znenia boli za vlády Mateja I. publikované viackrát, konkrétne dekrétmi z 29. septembra 1468 (zák. čl. XI), po 24. novembri 1470 (zák. čl. II), z 2. októbra 1474 (zák. čl. XIV) a z 29. mája 1475 (zák. čl. VII).

Časté boli úteky poddaných v čase vyberania krajinských daní, preto zákonný článok VII z 29. mája 1475 zakazoval v tomto období prepúšťanie a prijímanie obyvateľov, aby tak nedochádzalo k vyhýbaniu sa daňovej povinnosti.

Napriek uvedeným zákonným opatreniam bol problém nezákonného i násilného sťahovania obyvateľstva stále aktuálny, ako o tom pomerne podrobne hovorí dekrét Mateja I. z 25. januára 1486 (zák. čl. XXXIX). Panovník preto nariadil županom vykonať revíziu šľachtických i kráľovských majetkov, kde sa mali preskúmať všetci prisťahovalci za posledný rok a ak by sa takýto nezákonní prisťahovali vyskytli, mali byť vrátení pôvodnému zemepánovi i s polovičnou sumou pokuty šiestich mariek, ktorou mali byť sankcionovaní šľachtici, u ktorých sa títo poddaní našli. Tou istou pokutou malo byť sankcionované aj násilné a protizákonné odvlčenie ľudí a tiež i vytváranie obštrukcií a zadržávanie poddaných, pričom chudobným ľuďom bola daná slobodná možnosť k vystáhnúť bez akýchkoľvek obmedzení. Sťažnosti šľachty na násilné odvlčenie obyvateľov mali preskúmať príslušný župan so slúžnymi aj za asistencie kráľovho človeka a v zmysle už uvedeného zjednať nápravu. Pokutu šesť mariek mal zaplatiť i šľachtic, ktorý zadržával svojich poddaných tým spôsobom, že im ukladal neobvyklé povinnosti a nadmerné poplatky, prípadne odmietal prijímať záväzky od uchádzačov o vystáhnúť. V tomto prípade sa preto stanovila povinná lehota šesťdesiatich dní, po uplynutí ktorých už vyžadovanie povinnosti a poplatkov zemepánom malo byť považované za nezákonné.

Uvedené zákonné opatrenia a edikty tvorili základnú štruktúru legislatívneho rámca pre problematiku sťahovania a migrácie obyvateľstva, ktorá sa zachovala až do známeho snemu v októbri 1514 v Budíne, na ktorom uhorská šľachta v atmosfére potlačeného povstania Juraja Dózsua zákonným článkom XIV napokon zrušila slobodu sťahovania obyvateľstva.

Vráťme sa však do 13. storočia, pretože k najvýznamnejším populačným pohybom a demografickým zmenám dochádzalo po spustošení

Uhorského kráľovstva Tatármi v rokoch 1241 až 1242 a následnom hladomore, ktoré spôsobili veľké materiálne, no najmä ľudské straty a tak bola veľmi akútna potreba hospodárskej a demografickej rekonštrukcie krajiny. Sociálno-právny status hostí sa v tomto období stal hlavným nástrojom na dosídľovanie spustošených oblastí. Osobitné a nové uplatnenie však nachádzal aj od poslednej štvrtiny 13. storočia, keď sa stal využívaným mechanizmom pre novo šíriacu sa vlnu dosídľovania nášho územia, ktoré prebiehalo už na inom právnom podklade, v prameňoch označovanom ako „nemecké právo“ - *ius Teutonicum*. Súbor týchto právnych zvyklostí zviazaných so špecifickou technikou budovania nových sídlisk prenikol na naše územie, najmä do jeho severných a severozápadných častí, zo Sliezska a Malopoľska a významne prispel ku skvalitneniu tunajšej sídelnej siete. Tento osídľovací proces napriek svojmu prameňmi doloženému etnonymickému pomenovaniu svojho právneho podkladu však možno len vo veľmi málo prípadoch skutočne doložiť aj prítomnosťou nemeckého živlu, hoci nemecká národnosť lokátorov a dedičných richtárov bola častá (čo však neplatilo výlučne). V prevažnej miere totiž čerpalo z domácich populačných zdrojov, čo v zasiahnutých oblastiach viedlo k pomerne veľkej migrácií obyvateľstva.

6. Privilegiálne obdobie vo vývoji miest na Slovensku a v Uhorskom kráľovstve

Toto obdobie je charakteristické tým, že lokality, ktoré neskôr označujeme ako mesto, sú cieľenými adresátmi výsad. Je to obdobie novej kvality sídlisk. Popri dovtedajšom hospodárskom aj stavebno-urbanizačnom vývine nastupuje ďalší aspekt sídlisk – výsadnosť. Privilegiálne obdobie všeobecne kladieme od roku 1235 – od začiatku vlády Bela IV. Je známy tým, že podporoval mestá a cieľene budoval hospóvské komunity. Po tatárskom vpáde v dôsledku rozrušenia demografickej sídlíštnej oblasti Uhorska bolo treba budovať krajinu a toho sa Belo IV. ujal so všetkou rozhodnosťou. Už pred vládou Bela IV. sa stretávame s niektorými lokalitami, ktoré majú určité výsady, aj keď nie sú ešte ustálené. Stoličný Belehrad získal svoje výsady už niekedy v poslednej štvrtine 12. storočia, no stratili sa a Belo IV. ich obnovil a rozšíril v roku 1237.

Blatný Potok v Zemplíne. Tu roku 1201 daroval kráľ Imrich tunajším kráľovským – valónskym hostom právo voliť si svojho predstaveného, pomocných 12 sudcov – čiže richtára a prísediacich, potom aj cirkevnú exempciu týchto hostí. To znamenalo, že mali právo voliť si vlastného farára, ktorý podliehal priamo ostrihomskému arcibiskupovi.

Pred tatárskym vpádom vieme dokumentovať niekoľko sídlisk, ktoré získali výsady od Bela IV. roku 1238 a skôr. Išlo o Trnavu, Zvolen, Krupinu, Starý Tekov, asi aj Banskú Štiavnicu. Len výsady pre hostí v Trnave a Tekove sa zachovali v plnom znení. Ostatné sa stratili za tatárskeho vpádu. Ale vieme konkrétne, že výsady Zvolenských a Krupinských hostí naozaj existovali, pretože krátko po odchode Tatárov sa komunity týchto hostí snažili o obnovenie starých výsad u panovníka a dosiahli to – v 1244 a 1243. Všetko toto boli sídliská, ktoré mali za sebou dlhší hospodársky a sídelný vývoj.

Je známou skutočnosťou, že územie Slovenska predstavovalo vo vtedajšom Uhorskom kráľovstve urbanisticky najrozvinutejšiu oblasť, čo samozrejme zodpovedalo osobitému (a dlhšiemu) sídliskovému vývoju od zadunajskej oblasti, kde sa staromaďarský element dlhšie etabloval

v európskom spôsobe života aj so všetkými následkami v sídliskovom vývoji. S uvedeným priam symptomaticky korešponduje ďalší známy fakt, a to, že prevažná väčšina kráľovských miest vo všetkých svojich kategóriách vymedzených uhorskou stredovekou legislatívou ležala práve na území Slovenska. Preto aj výskum mestských sídel na našom území je kľúčový aj v celouhorskom meradle.

Ako je známe, v Uhorsku vývoj mestských sídel prebiehal najskôr v oblasti formovania obyvateľských komunít – mešťanov, za ktorým s väčším či menším oneskorením nasledovalo až budovanie vlastného urbanistického výrazu mesta. Práve v tejto otázke formovania miest ako právne a urbánne vyhranených typov sídel jestvoval podstatný rozdiel medzi Uhorským kráľovstvom a Rímskou ríšou i s jej stredovekým pokračovaním s ťažiskom v nemeckých krajinách (a vlastne všade na východ od jej hraníc), kde ako dedičstvo po antickej Rímskej ríši jestvovala prinajmenšom urbanistická tradícia, zanikol tu však sociálno-právny pojem mešťana – *civis*. Práve pri riešení týchto otázok v počiatkoch našich miest možno pozorovať špecifický moment, ktorým je účasť nobilitovaných zložiek vtedajšej spoločnosti na formovanie mestského prostredia. Inak aj zjednodušene povedané, práve najstaršie obyvateľstvo v rodiacich sa výsadných mešťianskych komunitách disponovalo súčasne aj šľachtickými prerogatívami, ba viacerí z takýchto nobiles patrili aj do blízkeho okruhu kráľovskej familiarity – disponovali titulom *komes* (*comites*). Tento jav je charakteristický najmä pre obdobie po ničivom mongolskom (tatárskom) vpáde v rokoch 1241 až 1242, keď sa otázka budovania mestských sídel stala v programe rekonštrukcie krajiny prioritnou. Zodpovedá to však aj charakteru samotných výsad, ktoré pre toto najstaršie obdobie (ba takmer výlučne pre celé 13. storočie) vôbec ešte nemôžeme charakterizovať ako mestské výsady, ale skôr ako výsady hostovských obyvateľských komunít, pretože ich väzba sa primárne viazala na obyvateľstvo a nie na sídlo, o čom svedčia ich viaceré regulačné ustanovenia v otázke prístúpenia iných slobodných ľudí do tohto výsadného zväzku (príklad Trnavy 1238).

Tento jav však možno pozorovať práve v čase, keď takéto sídla, či presnejšie ich obyvateľské komunity, dostávajú privilegovaných charakter. Viacero prípadov a dokladov poukazuje na akúsi intervenčnú pozíciu uhorskej šľachty.

Podľa výsadných listín bolo najdôležitejšie zabezpečiť samosprávu tej komunite hostí – umožniť a právne podchytiť voľbu richtára alebo

predstaveného obce a aj ďalšieho zboru prísazných – prísazní ako forma kontroly, aby sa z richtára nestal despota. Mešťania sa usilovali k nemu dodať aj ďalších ľudí, ktorí sa tiež zúčastňovali prostredníctvom špeciálnych rezortov na správe obce a kontrolovali richtára. Spočiatku bol richtár volený celou obcou. Sú prípady, keď si panovník vyhradil schváliť tohto richtára vo funkcii. Máme na to doklady vo Svätom Kríži nad Hronom z roku 1246, v Trnave, asi aj v B. Štiavnici.

Sú prípady, keď panovník odmietol schváliť a vznikli z toho aj konflikty medzi panovníkom a mestami. Richtár bol volený na jeden rok. Toto ustanovenie obsahujú výsadné listiny Zvolena, Krupiny, BB, BA. Pred uplynutím funkčného obdobia ho nikto nesmel zbaviť úradu, iba ak to povolil panovník. Stretávame sa aj s tým, že prví richtári, ktorí mali na starosti budovanie sídliska, privedenie hostí a zabezpečenie toho, že panovník im udelil výsady, veľmi často ich nachádzame až do konca ich života vo funkcii richtára. Ako keby vo forme odmeny dostali funkciu richtára doživotne. Bolo to tak konkrétne v prípade Banskej Bystrice. Nachádzame tu richtára Ondreja, ktorý mal na starosti vybudovanie strieborných baní, budovanie mesta. Panovník mu udeľuje donáciu, stáva sa šľachticom, ale zostáva banskobystrickým mešťanom a je permanentne v úrade richtára.

Podobný prípad je aj v Bratislave – Jakubovci. Prvý a najstarší známy richtár je tiež doložený asi po obdobie asi 15 rokov vo funkcii richtára. Podobne Žilina a iné lokality.

Richtár bol sudcom predovšetkým v sporoch. Pokiaľ siahala jeho právomoc? Rozlišuje sa *úplná súdna právomoc* a *obmedzená*. Obmedzená znamenala toľko, že richtár určité druhy zločinov nemohol súdiť, tie si vyhradil panovník. Išlo spravidla o najvážnejšie stredoveké zločiny – lúpež, vražda, falšovanie mincí a podpaľáčstvo (takmer všetky mestá do 14. storočia boli vystavané z dreva). Odsúdenec sa mohol odvolať proti rozsudku len k panovníkovi – kontaktoval župana alebo podžupana ako zástupcu kráľovskej moci v tom regióne a ten danú vec postúpil panovníkovi alebo panovník dal právomoc županovi, aby danú vec v mene panovníka vyriešil. To bol najčastejší prípad, bolo to nebezpečné vo vzťahu k vývoju miest. Umožňovalo to županom a podžupanom vstupovať do miest, ľubovoľne vyšetrovať a vlastných ľudí zatýkať. Existuje množstvo sporov, ktoré viedli mestá so županmi, podžupanmi. Panovník stál vždy na strane mesta.

Správu výsadných miest zabezpečoval aj zbor prísazných – *iurati cives*, keď nastupovali do funkcie. Skladali prísahu, že budú dodržiavať

výsady, spravodlivosť a vieru v Krista. Porušenie takejto výsady bolo hrdelným zločinom, dotýčny prišiel o hlavu a majetok, trest postihol aj jeho príbuzných. V roku 1351 sa toto ustanovenie zrušilo a nariadilo sa, že za zločiny otcov nesmú pykať synovia.

V 13. storočí sú prísazní doložení len v Trnave, Nitre, Krupine a Bratislave. Ich počet sa presne stanovuje na 12. Tento počet má v stredoveku svoju symboliku a mystiku. 12 bolo apoštolov a 12 v stredovekom ponímaní bolo plné číslo. Vydriavať 12 prísazných bolo drahou záležitosťou, im patrilo plat. Pravdepodobne keď prísazný zastával svoju funkciu a pochádzal z remeselníckej a obchodníckej rodiny, mesto mu muselo počas funkčného obdobia vyplácať aj ušlý zisk. To zabezpečovalo, aby aj tí bohatí mešťania mali záujem o chod mesta. V niektorých menších lokalitách sa počet prísazných obmedzoval, boli prípady, kde ich bolo 6, 4.

Veľmi dôležitou výsadou bolo vyňatie lokality spod súdnej právomoci miestnych úradov, t. z. županov, podžupanov. Mohli podliehať len súdnej právomoci vlastného richtára, ale aj s apelačným právom k panovníkovi. Zisk takéhoto práva pre lokalitu bola zásadná podmienka, aby sa lokalita vyvinula v plnoprávne mesto. Pokiaľ sa to nepodarilo, tak ich vývoj stagnoval. Mestá, dediny a všetky sídliskné lokality mali povinnosť poskytovať kráľovským úradníkom *descensus* – keď kráľ prišiel so svojim sprievodom, museli ho pohostiť, postarať sa o celý sprievod, o kone, neexistovala žiadna krajinská úprava, ktorá by obmedzovala počet dní, počas ktorých by sa mali zdržiavať v tej lokalite. Ak išlo o bohaté lokality a to mestá zvyčajne boli, krajinskí hodnostári sa vždy radi zdržovali v takýchto mestách. Sú z toho doložené aj mnohé šarvátky. Napríklad Košice boli v permanentnom spore s Omodejovcami, ktorí vyžadovali na nich tento *descensus*, aj keď KE mali výsadu, že neboli povinní poskytovať *descensus*. Pri jednom pobyte v meste vznikla vzbura a zavraždili palatína Omodeja v septembri 1311. Vznikla z toho vojna medzi KE a Omodejovcami. Výnimku predstavoval panovník. Keď prišiel do mesta, mešťania boli povinní ho hostiť na vlastné náklady, ale len jeho a jeho rodinu. Jeho suita úradníkov si museli v meste kupovať všetko za riadnu cenu.

Pokiaľ ide o právny systém, ktorý ten súbor výsad predstavoval, literatúra často hovorí o nemeckom práve miest, no nie je to presný termín. V najstaršom období ide o právo hostí, ktoré bolo odlišné ako neskoršie právo hostí. Máme jeden prípad, je to Magdeburg ako severonemecké mesto, ako stredisko, ktorého právny systém sa stal veľmi obľúbeným pre

saských kolonistov a tí pri svojom pohybe do východnej Európy ho prinášali so sebou. Podolínec roku 1292 dostáva výsady, ktoré sú charakterizované ako magdeburské. Je to jediný prípad z nášho územia, dôležitosť tohto údaja oslabuje fakt, že ho vydal poľský panovník. Už v tomto období existovalo chápanie určitého druhu výsad ako špecifického druhu práva. Pre Uhorsko to bolo ale neznámy pojem. Výsady sa vnímali podľa druhu a charakteru privilégií. Maximálne sa odvolávali na dôležitejšie sídelné lokality, ktoré už dlhšiu dobu užívali výsady. Napríklad v Trnave sa mestská výsadná listina hostí odvoláva na výsady Stoličného Belehradu, o ktorom vieme, že svoje výsady muselo dostať tamojšia komunita valónskych hostí už niekedy v poslednej štvrtine 12. storočia. V roku 1237, čiže rok pred tým, než došlo k vydaniu trnavských privilegií, boli tieto staré výsady potvrdené Belom IV. Podobne sa stalo módou odvolávať svoje výsady na výsady mesta Budína. Samotný Budín dostal výsady v roku 1244 a predstavuje až ďalšiu kategóriu tých miest, ktorá nastala po tatárskom vpáde. V niektorých privilegiálnych listinách prevláda aj etnická diferenciacia – rozlišovanie v rámci spoločenstva mešťanov podľa toho, k akej národnosti patrili. Napríklad nemecký charakter uzavretej komunity hostí je doložený v Krupine. V jej výsadnej listine z roku 1244, ktorá ale bola obnovením starších za tatárskeho vpádu stratených výsad, sa hovorí o tom, že svedectvá Uhrov sami o sebe nepostačujú v sporoch s tamojšími nemeckými hosťami, iba ak by takéto svedectvo podporil aj niekto spomedzi týchto Sasov. To znamená, že to domáce uhorské obyvateľstvo nemalo takú plnoprávnu účasť na výsadach v tejto lokalite. Je pozoruhodné pre vývoj KA, že tento bod výsad si tamojší Sasi udržiavali po celý stredovek, napriek tomu, že ich počet prudko od 14. a hlavne v 15. storočí klesal. Takéto ustanovenie mala aj Dobrá Niva a Babiná (1254). Neskôr bolo zrušené. Vo výsadnej listine Svätého Kríža nad Hronom z roku 1246 sa priamo hovorí, že svedkovia môžu pochádzať len z radov tých hostí.

V niektorých prípadoch sa aj ustanovovalo, ako postupovať v súdnych procesoch. Je pozoruhodný prípad Banskej Bystrice z roku 1255, kde sa mali súdne spory medzi BB mešťanmi riešiť súbojom. Predpisoval sa aj konkrétny spôsob, ako bojovať – okrúhlym štítom a mečom, ktorý sa používa medzi Sasmi. V iných prípadoch, napr. Trnava, sa naopak súboje zakazovali.

Všeobecne súboje a Božie súdy boli charakteristické pre uhorskú súdnu tradíciu. Znamenali najstarší spôsob akejsi nezávislej súdnej inštitúcie.

Podľa nariadenia uhorských panovníkov z 11. storočia sa mohli Božie súdy vykonávať len v sídlach biskupstiev, v našom prípade v Nitre, a vo veľkých prepoštvách. Takýmto prepoštvom bola aj Bratislava. Veľký Varadín si získal v stredoveku postavenie hlavného Božieho súdu v Uhorsku. Dvojaký spôsob súdenia – vodou a ohňom – rozžeraveným železom.

Súčasťou tohto, ak išlo o šľachtu, bolo aj riešenie sporov súbojmi. Súboje prebiehali v prítomnosti panovníka spravidla na kráľovskom dvore alebo, ak to nebolo možné, tak panovník delegoval toto právo na niekoho zo svojich županov. V jeho prítomnosti sa potom súboje realizovali. Neskôr v 14. storočí dostali súboje špecifickú chuť. Keď sa súdil 80-ročný šľachtic s nejakým 20-ročným, nebol tento súboj možný. Tak si najímali profesionálnych bojovníkov – *pugili/pugiles*. Pravdepodobne vyzývateľ odovzdal vyzvanému na súboj dekoratívnu paličku. Keď išlo o profesionálnych bojovníkov, súboje často trvali celý deň. Počas súboja dochádzalo k tomu, že sporné stránky sa dohodli medzi sebou. *Probi homines* priviedli týchto ľudí k dohode.

Toto bolo aj v prostredí mešťanov. Postavenie šľachtica a mešťana bolo rovnaké. V 16. storočí v krajinských snemoch sa prijímali zákona, ktoré mešťanom a mestám zaručovali kolektívnu nobilitu – *kolektívne šľachtictvo*. To bolo zavŕšenie právneho vývoja.

Trhy. Hospodárske zabezpečenie chodu sídliska:

Existencia trhu bola základným predpokladom, aby sa lokalita začala vyvíjať v mesto. Je veľmi málo najstarších privilegovaných listín, kde sa hovorí o trhoch. Výsadné listina pokladali trhy za takú samozrejmosť života obce, že v mnohých prípadoch sa vôbec nepotrebovalo za nutné zdôrazňovať, že lokalita má právo konať trh. Len v niektorých prípadoch sa to zdôrazňuje a najčastejšie v tom zmysle, že sa takýmto lokalitám udeľuje slobodný trh – *liberum forum*. To znamenali, že všetky príjmy z poplatkov trhovníkov a trhových mýt, išli do spoločnej pokladnice mešťanova nie panovníkovi alebo županovi. S týmto úzko súvisela aj výsada, ktorá hovorila o oslobodení platenia mýta všeobecne. Obchodná činnosť hostí v lokalitách bolo najdôležitejšie, čo mali spolu s remeselníckou činnosťou. Preto získať takéto obchodné výsady, naplatiť mýto, bol obrovským podporným prvkom pre rozvoj obchodu. Rozlišujeme dva druhy týchto výsad. Buď je to oslobodenie od platenia mýt v konkrétnej župe, alebo v niekoľkých župách naraz, alebo v celom kráľovstve. Tie mestá, ktoré získali úplné oslobodenie od platenia mýta, nachádzame neskôr od 15. storočia v kategórii

slobodných kráľovských miest. Nikto nesmel od takýchto mešťanov vyberať mýta, hoci sa to porušovalo, ale mešťania v sporoch, ktoré mali so šľachtou, vychádzali vždy víťazne. Krajinský sudca veľmi často z poverenia panovníka riešil tieto spory, vždy vydal rozsudok v prospech mesta. Veľmi často, ak išlo väčšie kupecké karavány, títo mešťania ešte pred tým, ako išli na obchodnú cestu, nechali si od hodnoverného miesta vyhotoviť odpis výsadnej listiny, ktorou sa potom preukazovali na mýtnych miestach. Dôležitých miest v Uhorsku nebolo veľa a znalosť, že mešťania týchto miest mali takúto výsadu, bola všeobecne známa. Krajinskí hodnostári mali aj evidenciu týchto miest. Tovar sa označoval špeciálnou značkou mesta.

Slobodná voľba farára:

Lokalita hostí sa usilovala získať výsady nielen v oblasti samosprávy, ale aj v oblasti cirkevnej. Chceli získať cirkevnú autonómiu. Bod o práve slobodne si zvoliť vlastného farára sa nachádza medzi prvými výsadami. Niekde na prvom mieste. Toto právo v sebe zahŕňalo niekoľko aspektov. Mešťania si volili farára spravidla takého, čo pochádzal z ich radov. Museli farára platiť a odvádzať mu desiatok. Neodvádzali desiatok cirkevnej inštitúcii. Napríklad Trnavčania odvádzali poplatok ostrihomskému arcibiskupovi. Samozrejme ostrihomský arcibiskup alebo tá cirkevná ustanovizeň nižších inšancií by osobne s takýmto niečím nesúhlasili, lebo by to znamenalo výrazné obmedzenie príjmov. Príjem z desiatkov od Trnavy bol skoro tak veľký ako za celú bratislavskú župu. Preto dochádzalo k dohode medzi slobodne voleným farárom a jeho cirkevným predstaviteľom, na základe ktorej potom farár odvádzal časť tohto desiatku cirkevnému predstaviteľovi.

7. Výsady miest pred tatárskym vpádom

Ako už bolo konštatované, vo vývoji mestského zriadenia v Uhorskom kráľovstve sa zvyčajne rozlišujú dve základné periódy – obdobie predprivilegiálneho a vlastného privilegiálneho vývoja. To prvé obdobie je obdobím živelného vývoja (často s počiatkom a následnou kontinuitou už v preduhorskom období), reflektujúce prirodzené ekonomické a mocenské požiadavky krajiny bez vlastnej kodifikácie sociálno-právneho postavenia a tak vlastne otvoreného pre všetky lokality so strategickým vývojom, to druhé už bolo pre sídliská podmienené získaním výsad v písomnej podobe. Udeľované výsady protomestským sídliskám mal však už aj regulačný (teda cielený) charakter, na jednej strane umožňoval uhorským kráľom zvýšiť hospodársky a mocenský potenciál regiónu a svojho majetku, a na strane druhej umožňoval utváranie autonómnych komunít so širokými slobodami. Vznikol tak pozoruhodný vzťah vzájomnej závislosti, keď kráľ potreboval takéto privilegované a ekonomicky silné lokality a za účelom strváčenia tohto stavu udeľoval im kolektívne imunity a slobody, ktoré inak pri osobnom vyjadrení mali charakter šľachtických výsad (vo výsadnosti boli porovnateľné len so slobodami šľachticov). Vzťah bol výhodný aj z druhej strany, pretože obyvateľské komunity týchto sídlisk mali jedine v osobe panovníka zaručené svoje privilegované postavenie. Aj preto jedno z najdôležitejších ustanovení vo výsadných listinách spočívalo v zachovaní vlastníckeho vzťahu voči panovníkovi. Zmena tohto vzťahu mala často pre sídliská a komunity regresívne dôsledky. Je inak príznačné, že formovanie mestských sídlisk v Uhorskom kráľovstve sa dialo najskôr v rovine zabezpečenia ich výsadného charakteru a vlastný mestský urbanistický vývoj nasledoval až o niekoľko desaťročí neskôr.

Zvyčajne sa toto druhé, privilegiálne, obdobie spája až s vládou kráľa Bela IV., teda s obdobím od roku 1235, no známe sú už aj staršie výsadné listiny pre obyvateľské komunity, ktoré sa stali základom ich ďalšieho mestského vývoja. Predovšetkým tu ide o výsadnú listinu pre latinských

hostí zo Stoličného Belehradu, udelenú zrejme kráľom Štefanom III. (1162–1172), hoci jej čiastočne zachovaný text sa odvoláva na kráľa (svätého) Štefana I. a potom išlo o listinu kráľa Imricha z roku 1201 pre latinských hostí v Blatnom Potoku (Sárosatak). Je pravdepodobné, že niekedy medzi rokmi 1221 až 1241 osobitné výsady získala od vojvodu Kolomana (brata kráľa Bela IV.) aj iná valónska (latinská) komunita, a to v Spišských Vlachoch. Z týchto privilégií bolo Belom IV. potvrdené, konfirmované, resp. obnovené, len privilegium pre Stoličný Belehrad v roku 1237 a pre Spišské Vlachy v roku 1243. Všetky spomenuté výsadné listiny vykazujú spoločné znaky nielen v etnicite ich adresátov a držiteľov, ale v obsahu, o čom bude reč nižšie.

Napriek uvedenému, je skutočne až vláda Bela IV. obdobím, keď sa mestské zriadenie buduje v krajine systematicky a hromadnejším spôsobom. Je pritom pozoruhodné, že sa tak deje práve okolo roku 1238. Nie je pritom nezaujímavé, že všetky takéto protomestské privilegované sídliská sa nachádzali na území Slovenska, ktoré malo vo vlastnom Uhorskom kráľovstve najvyvinutejšie predpoklady pre formovanie mestských zriadení, čo súviselo so starou sídelnou, hospodárskou a aj politickou tradíciou, siahajúcou do preduhorského obdobia. Vieme totiž, že asi v roku 1238 udelil Belo IV. výsady pre komunity saských hostí v Krupine, o čom svedčí skutočnosť, že v tomto roku kráľ potvrdzuje dohodu medzi Krupinčanmi a kláštorom v Bzovíku o podmienkach prenájmu zeme. Najneskôr v tomto roku udelil Belo IV. výsady aj obyvateľom župného mesta Zvolenu, zrejme počas svojho tunajšieho pobytu v júni 1238 (kráľov pobyt je tu doložený 7. a 11. júna), ak sa tak nestalo už v novembri 1237. Obe privilégiá – krupinské a zvolenské – sa stratili počas tatárskeho vpádu v roku 1241, preto si ich tunajšie výsadné komunity nechali obnoviť u kráľa v rokoch 1243 (Zvolen) a 1244 (Krupina). Treba však konštatovať, že už tu nejde o pôvodné znenia stratených listín, hoci sa to aj výslovne v nich uvádza, ale že tu ide o viaceré nové čiastkové výsady a teda vlastne rozšírenie pôvodného privilegovaného postavenia pôvodných komunít. Súviselo to s novým nemeckým (saským) osídlením Zvolenskej kotliny, ktoré ju zasiahlo krátko po tatárskom vpáde. Napokon najneskôr v roku 1238 musela svoje privilegium dostať aj komunita hostí a baníkov z Banskej Štiavnice, toto jediné privilegium sa nezachovalo vôbec, no niektoré jeho ustanovenia sú známe z iných výsadných listín, pre ktoré sa banskoštiavnické slobody stali vzorovými. O jeho obsahovú rekonštrukciu sa nedávno pokúsil prof. Richard Marsina a z jeho

analýzy vyplývajú viaceré dôležité súvislosti s charakterom už spomenutých najstarších výsadných listín zo Stoličného Belehradu, Blatného Potoka a Trnavy (ktorých znenia sú autentické pre toto obdobie).

Napokon najvýznamnejším privilegiom pre protomestské komunity v Uhorskom kráľovstve je to, ktoré kráľ Belo IV. udelil hostom v Trnavy. Ako ukázal doterajší výskum, išlo tu zrejme tiež o latinských hostí.

Nemožno si nevšimnúť, že privilegium trnavských hostí vykazuje s už spomenutými výsadnými listinami latinských komunít viacero spoločných znakov v sociálno-právnej i hospodárskej oblasti. V otázke platenia mýta priamo odvoláva na výsady Latinov zo Stoličného Belehradu a i ďalšie dôležité body trnavských výsad vykazujú aj v iných bodoch nápadné spoločné znaky s privilegiom stoličnobelehradských hostí, ktoré kráľ Belo IV. potvrdil, respektíve obnovil len rok pred vydaním trnavských výsad (6. mája 1237). Nepochybne stojí pritom za osobitnú pozornosť, že privilegia trnavských hostí sú vlastne jediným prípadom v Uhorsku z obdobia pred tatárskym vpádom, ktoré sú tak výrazne identické s výsadami románskeho (latinského) obyvateľstva zo Stoličného Belehradu, čo poukazuje na oveľa bližší vzťah oboch hostovských komunít ako je len právna filiacia. Nie náhodou išlo o najdôležitejšie privilegia, ktoré vtlačili obom komunitám základný charakter ich hospodárskeho a sociálno-právneho postavenia, najdôležitejšieho spomedzi tvoriacich sa hostovských komunít v Uhorskom kráľovstve.

Najdôležitejšími ustanoveniami vo výsadách oboch komunít – trnavskej i stoličnobelehradskej – tak boli predovšetkým: slobodná voľba richtára už aj s konkrétne stanoveným počtom dvanástich prísazných sudcov (*meliores*); ich súdna právomoc bola neobmedzená a vzťahovala sa na všetky zločiny obyvateľov komunity a napokon hostia z oboch lokalít boli oslobodení aj od platenia mýta a cla v celej krajine (práve v tomto bode sa aj priamo odvoláva trnavské privilegium na výsady stoličnobelehradských hostí). Nemenej dôležitý bol však aj spoločný bod o slobodnom sťahovaní obyvateľstva, bez ohľadu na jeho sociálno-právne postavenie, ktorému sa tak umožnila aj účasť na udelených výsadách. Zrejme aj v ďalších bodoch bola prevažne zhoda, no stoličnobelehradské privilegium sa zachovalo v čiastočnom znení, v ktorom boli vymenované len niektoré výsady. V prípade Trnavy išlo ešte o výsady:

- obyvatelia Trnavy boli podriadení len kráľovi a nesmeli byť predmetom akejkolvek donácie

- neboli povinní zúčastňovať sa vojenských ťažení, ak vo vojsku nebol osobne prítomný panovník
- za každých sto usadlostí boli povinní vyslať do kráľovského vojska jedného vyzbrojeného vojaka
- zakázalo sa riešiť spory prostredníctvom súboja, rozsudzovať ich mali výlučne dvanásť váženejších obyvateľov Trnavy (prísazní)
- nik z cudzincov nesmel proti Trnavčanom svedčiť, iba ak by držal rovnaké slobody
- pri výmene mincí nemal s peňazomencami prichádzať do mesta žiadny župný úradník, ale zabezpečiť ju mal richtár
- právo slobodne zvoliť farára (*plebanum*), ktorý však musel byť predstavený ostrihomskému arcibiskupovi na potvrdenie; súčasne nesmeli byť narušené dovtedajšie práva a príjmy Ostrihomskej kapituly
- desiatky sa mali podľa pôvodnej zaužívanej praxe odvádzať v kopách podľa zvyku Nemcov (*more Teotonicorum*)
- žiaden župan alebo jeho hodnostár sa v meste nesmel proti vôli Trnavčanov ubytovať, a ak mu to povolili, musel si všetky svoje potreby zaobstarávať len za spravodlivé ceny
- v prípade návštevy mesta kráľom boli Trnavčania povinní zabezpečiť všetky jeho potreby
- právo predať svoje dedičné alebo iné nehnuteľné majetky len tomu, kto preukazuje panovníkovi podobnú službu (drží tie isté výsady) ako obyvatelia Trnavy
- v prípade smrti bez dedičov právo všetok svoj hnutel'ný majetok komukolvek poručiť

Nemožno teda ani tu hovoriť o náhodnom jave, pretože práve v prostredí s latinskými komunitami možno vždy nájsť oveľa pestrejšiu národnostnú skladbu obyvateľstva a možno teda konštatovať, že práve tento bod vo výsadách bol pre valónske a latinské komunity v Uhorsku najpríznačnejší. Naopak pre nemecké komunity nám pramene už veľmi skoro dokladajú etnickú uzavretosť a obmedzenie prístupu ostatnému obyvateľstvu k udeleným výsadám, ako o tom svedčí napríklad aj prípad Pešti (na rozdiel od susedného Budína s prítomnosťou aj iných etnických skupín, no predovšetkým talianskeho obyvateľstva), ktorá už pred tatárskym vpádom v roku 1241 vystupovala ako etnický (ale aj právne) uzavretý sídlisko Nemcov.

Hostia z Blatného Potoka však obdržali tiež podobné výsady: slobodnú voľbu richtára so súdnou právomocou (len v ťažkých prípadoch

obmedzenou palatínskym alebo kráľovským súdom – čo znamenalo vlastne vyňatie spod súdnej a správne závislosti na kráľovskom županovi), úplné oslobodenie od platenia mýta, slobodné testamentárne disponovanie s majetkom a osobná ochrana a patronát panovníka. Teda opäť je tu zhoda so znením trnavského privilégia.

Slobodná voľba richtára s úplnou súdnou právomocou, vyňatie spod právomoci župana a voľné disponovanie s majetkom je obsahom aj privilégia latinských hostí zo Spišských Vlách.

Nemožno teda ani tu hovoriť o náhodnom jave, pretože práve v prostredí s latinskými komunitami možno vždy nájsť oveľa pestrejšiu národnostnú skladbu obyvateľstva a možno teda konštatovať, že práve tento bod vo výsadách bol pre valónske a latinské komunity v Uhorsku najpríznačnejší. Naopak pre nemecké komunity nám pramene už veľmi skoro dokladajú etnickú uzavretosť a obmedzenie prístupu ostatnému obyvateľstvu k udeleným výsadám, ako o tom svedčí napríklad aj prípad Pešti (na rozdiel od susedného Budína s prítomnosťou aj iných etnických skupín, no predovšetkým talianskeho obyvateľstva), ktorá už pred tatárskym vpádom v roku 1241 vystupovala ako etnický (ale aj právne) uzavretý sídlisko Nemcov.

Hostia z Blatného Potoka však obdržali tiež podobné výsady: slobodnú voľbu richtára so súdnou právomocou (len v ťažkých prípadoch obmedzenou palatínskym alebo kráľovským súdom – čo znamenalo vlastne vyňatie spod súdnej a správne závislosti na kráľovskom županovi), úplné oslobodenie od platenia mýta, slobodné testamentárne disponovanie s majetkom a osobná ochrana a patronát panovníka. Teda opäť je tu zhoda so znením trnavského privilégia.

Slobodná voľba richtára s úplnou súdnou právomocou, vyňatie spod právomoci župana a voľné disponovanie s majetkom je obsahom aj privilégia latinských hostí zo Spišských Vlách.

Nemožno teda ani tu hovoriť o náhodnom jave, pretože práve v prostredí s latinskými komunitami možno vždy nájsť oveľa pestrejšiu národnostnú skladbu obyvateľstva a možno teda konštatovať, že práve tento bod vo výsadách bol pre valónske a latinské komunity v Uhorsku najpríznačnejší. Naopak pre nemecké komunity nám pramene už veľmi skoro dokladajú etnickú uzavretosť a obmedzenie prístupu ostatnému obyvateľstvu k udeleným výsadám, ako o tom svedčí napríklad aj prípad Pešti (na rozdiel od susedného Budína s prítomnosťou aj iných etnických skupín, no

predovšetkým talianskeho obyvateľstva), ktorá už pred tatárskym vpádom v roku 1241 vystupovala ako etnický (ale aj právne) uzavretý sídlisko Nemcov.

Hostia z Blatného Potoka však obdržali tiež podobné výsady: slobodnú voľbu richtára so súdnou právomocou (len v ťažkých prípadoch obmedzenou palatínskym alebo kráľovským súdom – čo znamenalo vlastne vyňatie spod súdnej a správne závislosti na kráľovskom županovi), úplné oslobodenie od platenia mýta, slobodné testamentárne disponovanie s majetkom a osobná ochrana a patronát panovníka. Teda opäť je tu zhoda so znením trnavského privilégia.

Slobodná voľba richtára s úplnou súdnou právomocou, vyňatie spod právomoci župana a voľné disponovanie s majetkom je obsahom aj privilégia latinských hostí zo Spišských Vlách.

8. „Cives et hopites“ – spoločensko-právna definícia obyvateľstva protomestských sídel

Najmä v druhej polovici 13. storočia a až do konca 14. storočia boli hostia vnímaní ako mestotvorný činiteľ. Všade v mestských sídliskách nachádzame hostí a oni boli adresátmi týchto výsad, boli iniciátormi právneho zadefinovania sídliska. Neplatí však výlučne.

V Uhorsku to bola zvláštna kategória obyvateľstva. Stretávame sa s hostami už od počiatku Uhorska, z čias kráľa Štefana. Na jednej strane sa vnímali ako (Kniha mravných ponaučení sv. Štefana kráľovičovi Imrichovi – 1018-20): „*užitocní ľudia, ktorí pochádzajú z rozličných krajín, prinášajú so sebou rozličné jazyky a zvyky, rozličné náuky a zbrane, a to všetko ozdobuje a povyšuje kráľovský trón.*“ Belo IV. zdôrazňoval, aké dôležité je ozdobovať zem hostami. Na druhej strane nachádzame pramene, ktoré označujú hostí aj medzi sluhami a otrokmi. Najmä 11. storočie je rozporuplné. Je to obdobie budovania včasnostredovekých vzťahov, tam sa definovali všetka spoločenské kategórie a preto je aj rozmanitosť v terminológii hostí.

Hostia sa vyznačovali jedným spoločným kritériom, že sa riadili podľa osobitného práva, ktoré bolo nezávislé na domácej právnej tradícii. Bolo to právo hostí – *ius hospitum*. Bol to súbor právnych zvyklostí, ktoré boli v pôvodnej krajine, odkiaľ hostia pochádzali a ktoré si priniesli so sebou do Uhorska a panovník im udelil povolenie, aby aj naďalej sa riadili svojim domácim právom. Ale obsahovalo aj ďalšie zložky, tie vyplývali zo špeciálnych povinností, ktorými boli hostia zviazaní s uhorským prostredím. Často išlo o povinnosti a práva, ktoré ich zvýhodňovali v hospodárskom prostredí. Takéto zvláštne postavenie hostí v Uhorsku viedlo k tomu, že sa hostia vyprofilovali v osobitnú sociálnu kategóriu obyvateľstva. Aj uhorské zákonníky ich vnímali ako špecifickú vrstvu obyvateľstva.

Ich prvotný význam spočíval v tom, že išlo o cudzincov, ktorí prichádzali do Uhorska. Ale táto požiadavka cudzieho pôvodu pri hostoch sa veľmi skoro vytratila. To, že hostia súborom výsad mali zvýhodnený spôsob života, tak veľmi rýchlo sa stali lákavou kategóriou obyvateľstva aj pre

domáce obyvateľstvo. A tak sa stretávame veľmi často, najmä v 12. storočí, že medzi hostami nachádzame aj domáce obyvateľstvo, nielen Maďarov, ale aj Slovákov. Cudzí pôvod nebola podmienka pre udelenie postavenia hostí. Tým bolo priznanie hostovských výsad jedincovi. A mohlo ísť aj formou donácie, formou odmeny, ktorú panovník dal nejakému svojmu služobníkovi. Hostia najmä od 12. storočia boli osobne slobodní. Mali slobodu pohybu, sťahovania. Hostia po príchode na nejaký pozemok, tieto výsady, konkrétne pravidlá života si dohadovali s majiteľom pozemku a vytvorila sa akási dohoda medzi nimi. Ak sa nedohodli, hostia išli inde. Najmä v neskoršom období bola možnosť pre domáce obyvateľstvo získať postavenie hostov určitým ustáleným spôsobom, ktorý upravovali aj uhorské zákony. Panovníci podporovali, aby sa dôležité lokality zaľudňovali. Dovoľovali aj obyčajným ľuďom po splnení určitých podmienok, aby sa sťahovali kam chcú a najmä do miest. V Uhorsku v tomto období okrem kategórie otrokov a ľudí, ktorí boli úplne neslobodní, bolo ostatné obyvateľstvo osobne slobodné. To, že nemalo možnosť sťahovať sa z majetku na majetok, nebolo dané ich osobnou neslobodou, ale ich povinnosťami k majetku a k zemi, ktorú užívali. Zaužívala sa možnosť vymaniť sa z tohto hospodárskeho vzťahu k zemepánovi tým, že splnili určité podmienky. To bolo definované ako *teragium* – čosi ako pozemková daň. Každý sedliak nebol oficiálne držiteľom pozemku, ktorý obrábal, ale bol akýmsi nájomcom. Ak sa chcel sedliak odsťahovať niekde inde, musel splniť určité povinnosti, ktoré, mal voči zemepánovi za uplynulý rok a okrem toho musel ešte splniť *teragium*. Bolo rozličné, spravidla 6 denárov. Ak išlo o človeka, ktorý sa nevysťahuje z krajiny. Ak mal v úmysle vysťahovanie z krajiny, *teragium* bolo vyššie a dosahovalo niekedy úroveň až 40 denárov. Okrem toho existovala určitá lehota, počas ktorej, aj keď zaplatil *teragium*, ešte musel zotrvať v tom sídlisku, trvala asi 2 týždne, niekedy aj mesiac. Počas tohto obdobia mohol ktorýkoľvek z obyvateľov vzniesť nejaké námietky voči tomu, ktorý sa chcel odsťahovať (ak mal nejaké podlžnosti, mohli byť obvinení z nejakých zločinov). Človek, ktorý si splnil všetky podlžnosti a odsťahoval sa, keď sa prisťahoval na iný majetok, mohol získať postavenie hosta. Záležalo to od zemepána, ktorý ho prijímal. V období pred tatárskym vpádom nastáva v Uhorsku situácia, keď zemepáni sa bijú o poddaných. Každý šľachtický majetok mal cenu, iba keď mol obývaný a obrábaný.

Hostia boli rozličnej kategórie. Najvyššie stáli *hostia*, ktorí boli *šľachtického pôvodu*. Najmä v časoch kráľa Štefana I. boli práve títo hostia

najpočetnejší. Nemeckí rytieri, ktorými sa on obklopoval, získavali dôležité postavenia na kráľovskom dvore, dôležité úrady, funkcie. Vláda Štefana je charakteristická tým, že panovník sa opieral výlučne o cudzích šľachticov, nedôveroval domácej šľachte. Títo hostia boli tak početní v Uhorsku, že Zlatá bula z roku 1222 im zakazovala udeľovať krajinské hodnosti. Domáca šľachta mala odpor voči takýmto prisťahovalcom. Roku 1213 bola kráľovná Gertrúda zavraždená s celým svojim sprievodom cudzincov. Uhorská šľachta ju nenávidela, pretože keď prišla roku 1200 do Uhorska (1205 kráľovnou ako manželka Ondreja II.), obklopila sa všetkými svojimi príbuznými – cudzincami.

Na nižšom stupni stáli *hostia*, ktorí sa usadzovali na cudzích šľachtických majetkoch. Tu treba rozlišovať, či išlo o majetok šľachty alebo panovníka. Tí, čo boli na majetkoch kráľa, mali dôležitejšie postavenie a viac nezávislejšie, na rozdiel od tých, čo boli na šľachtických majetkoch, ktorí neskôr splývajú s obyčajnou vrstvou poddaných. V rámci tejto kategórie sú osobitným prípadom aj tí hostia, ktorí sa usadzovali v neskorších mestách. To bola najdôležitejšia spoločenská kategória a takmer všade išlo o kráľovský majetok. Usadzovalo sa obyvateľstvo z domáceho prostredia, ktoré sa tiež začleňovalo do tejto skupiny hostí. Tým, že boli priamo závislí na panovníkovi, boli viac nezávislejší, samostatnejší, mali voľnejšie ruky pri organizovaní života obce. Tu sa vytvárajú prvé výsady.

Hostia sú mestotvorný element a potvrdzujú to aj najstaršie výsadné listiny. Už vo falošnej listine z roku 1217 pre Hronský Beňadik vystupujú *hospites* popri všeobecne označenom obyvateľstve *homines*.

Pozoruhodný je prípad Trnavy z roku 1238, kde nenájdeme termín hostia priamo vo vzťahu k Trnave. V arenge sa píše o tom, že TT je miesto, ktoré sa panovníkovi vidí najvhodnejšie na zhromažďovanie hostí, ale potom, keď už hovorí priamo o Trnavčanoch, označuje ich ako *cives*. Súviselo to s tým, že TT mala už za sebou už dlhší sídlitný a právny vývoj.

Banská Štiavnica – listina z roku 1275, ktorú vydala mestská rada. Je to najstaršia listina, ktorú vydala mestská rada už ako konštituovaný orgán u nás. Spomína sa tu okrem richtára, halmana, 12 prísazní a aj všetci mešťania *cives*. Z iných prameňov vieme, že BS mala svoje dominantné postavenie z pohľadu produkcie striebra už od 11. ,12. storočia. Bola skoro osídlená hostovským živlom.

Termín *cives* je použitý v listine Jasova z roku 1243. Ale je sfalšovaná, skutočne bola napísaná až v 90. rokoch 13. storočia.

Termín *cives* začne prevládať až v druhej polovici 14. storočia a v 15. storočí, keď termín *hospites* pre označenie mešťanov sa stráca.

Napriek tomu, že obyvateľstvo často vystupuje v pozícii hostov alebo aj *cives*, už v tomto období najmä v prvej polovici 13. storočia, samotné sídliská sa označujú ako *villa* – „dedina“. Na čele villy stál *villicus*. Je to odraz ešte pôvodného chápania villy ako obci hostí, ktorí majú spoločnú a úplnú participáciu na udelených výsadách, spoločne si volia predstaveného, sudcu, zastupuje villu navonok. V 14. a 15. storočí sa *villicus* stráca z prameňov a nahrádza ho termín *iudex*, ale mení sa aj charakter voľby richtára. Spoločnosť v pôvodnej villy sa diferencuje. Nachádzame samosprávne orgány v rukách iba bohatších mešťanov, ktorí vytvárajú širšiu volenú obec. Spravidla ju tvorilo vyše 100 rodov.

Okrem hostí, ktorí z veľkej časti predstavovali nový etnický a populačný element v protomestských sídliskách bolo ďalšou zásadnou sociálno-právnou zložkou obyvateľstvo tzv. *cives* – pôvodne išlo o vojenskú kategóriu obyvateľstva, osobne slobodné obyvateľstvo povinné vojenskou službou v prospech župných (teda kráľovských) hradov (*civitas*). Čo je dôležité, toto svoje slobodné postavenie získali od samotného panovníka. Jeho významovým pendantom sú „*iobagiones castrii*“ – hradní jobagióni, ako je zrejme už aj z najstarších uhorských zákoníkov (Koloman), ale aj listinných dokladov ešte z 13. storočia. Napríklad v roku 1239 bol v Bratislave istý Pous usvedčený z toho, že patrí len medzi *civiles*, hoci on tvrdil, že je *iobagio castrii Posoniensis* a teda ich *concivilis*. Ako vidno (a potvrdzujú to aj ďalšie doklady) medzi kategóriou *civis* a *civilis* bol rozdiel v kvalite spoločenského postavenia, pričom z Kolomonovho zákoníka z prelomu 11. a 12. storočia vieme aj konkrétne, že v prípade *civilis* išlo o obyvateľstvo, ktoré dostalo svoju slobodu od *civesov* a nie priamo od kráľa, preto boli aj povinní za svoju slobodu platiť 8 denárov. Iné ustanovenia zákoníkov ich definujú ako hradčanov – *castellani*. Naopak *civisom* bol v roku 1243 aj ďalší Bratislavčan Woch, ktorý za služby Belovi IV. bol povýšený medzi hostí. Práve prípad Bratislavy a iných mestských sídel, formujúcich sa v prostredí župných kráľovských hradov poskytuje dostatok materiálu pre výskum tejto skupiny protomeštianskej spoločnosti. Reliktom samotnej pôvodne vojenskej organizácie tohto obyvateľstva je ešte aj dlho v 13. storočí pretrvávajúca povinnosť niektorých miest poskytovať kráľovskému vojsku vojenskú hotovosť.

9. Funkcie a postavenie šľachty v počiatkoch miest – lokácia protomestských sídel

Mestá tvorili v stredoveku dôležitý stav v rámci stredovekej spoločnosti nielen v Európe, ale aj v Uhorskom kráľovstve, hoci vývoj mestskej štruktúry (v urbanistickom i sociálno-právnom zmysle slova) predsa len za Európou o niečo zaostával. Do Uhorského kráľovstva sa už dostáva povedomie mestského prostredia – tak ako ho poznáme už v 12. storočí zo západnej a južnej časti Európy – v nasledujúcom storočí vlastne už vo vyvinutej predstave, predsa však aj tu jeho implementácia do uhorskej society mala svoje špecifiká a osobitný vývoj. Je známou skutočnosťou, že územie Slovenska predstavovalo vo vtedajšom Uhorskom kráľovstve urbanisticky najrozvinutejšiu oblasť, čo samozrejme zodpovedalo osobitému (a dlhšiemu) sídliskovému vývoju od zadunajskej oblasti, kde sa staromaďarský element dlhšie etabloval v európskom spôsobe života aj so všetkými následkami v sídliskovom vývoji. S uvedeným priam symptomaticky korešponduje ďalší známy fakt, a to, že prevažná väčšina kráľovských miest vo všetkých svojich kategóriách vymedzených uhorskou stredovekou legislatívou ležala práve na území Slovenska. Preto aj výskum mestských sídel na našom území je kľúčový aj v celouhorskom meradle.

Ako je známe, v Uhorsku vývoj mestských sídel prebiehal najskôr v oblasti formovania obyvateľských komunít – mešťanov, za ktorým s väčším či menším oneskorením nasledovalo až budovanie vlastného urbanistického výrazu mesta. Práve v tejto otázke formovania miest ako právne a urbánne vyhranených typov sídel jestvoval podstatný rozdiel medzi Uhorským kráľovstvom a Rímskou ríšou i s jej stredovekým pokračovaním s ťažiskom v nemeckých krajinách (a vlastne všade na východ od jej hraníc), kde ako dedičstvo po antickej Rímskej ríši jestvovala prinajmenšom urbanistická tradícia, zanikol tu však sociálno-právny pojem mešťana – *civis*. Práve pri riešení týchto otázok v počiatkoch našich miest možno pozorovať špecifický moment, ktorým je účasť nobilitovaných zložiek vtedajšej spoločnosti na formovanie mestského prostredia. Inak aj

zjednodušene povedané, práve najstaršie obyvateľstvo v rodiaciach sa výsadných mešťanských komunitách disponovalo súčasne aj šľachtickými prerogatívami, ba viacerí z takýchto nobiles patrili aj do blízkeho okruhu kráľovskej familiarity – disponovali titulom komes (*comites*). Tento jav je charakteristický najmä pre obdobie po ničivom mongolskom (tatárskom) vpáde v rokoch 1241 až 1242, keď sa otázka budovania mestských sídel stala v programe rekonštrukcie krajiny prioritnou. Zodpovedá to však aj charakteru samotných výsad, ktoré pre toto najstaršie obdobie (ba takmer výlučne pre celé 13. storočie) vôbec ešte nemôžeme charakterizovať ako mestské výsady, ale skôr ako výsady hostovských obyvateľských komunít, pretože ich väzba sa primárne viazala na obyvateľstvo a nie na sídlo, o čom svedčia ich viaceré regulačné ustanovenia v otázke prístúpenia iných slobodných ľudí do tohto výsadného zväzku (príklad Trnavy 1238).

Tento jav však možno pozorovať práve v čase, keď takéto sídla, či presnejšie ich obyvateľské komunity, dostávajú privilegovaných charakter. Viacero prípadov a dokladov poukazuje na akúsi intervenčnú pozíciu uhorskej šľachty. Na druhej strane účasť šľachty pri formovaní mestských sídel nepochybne predstavoval aj akýsi kontrolný mechanizmus zo strany kráľovskej autority, čo dosvedčuje fakt, že vo všetkých prípadoch, kde možno takýto vývoj aj konkrétne dokumentovať, tieto šľachtické zložky mali s osobou a úradom panovníka akýsi „blízky“ vzťah a na druhej strane svoje šľachtické postavenie v rámci svojich protomešťanských komunít aj manifestujú. A to dvojakým spôsobom – šľachtickou držbou pôdy v rámci chotárov takýchto protomestských sídel (zväčša v extraviláne).

Vznik uhorských miest sa v privilegiálnom období teda javí ako „lokačný podnik“ pod kuratelou šľachty, pričom jeho sprievodným znakom bolo predovšetkým sústredenie najvyššej správnej funkcie – richtára (*iudex*) – v rukách lokátora, často aj s dedičným následkom, prípadne s striedaním tohto úradu v rámci jednej šľachtickej dynastie. V 13. storočí, zdá sa, ide o jeden z najrozšírenejších spôsobov výkonu judikatúry v rodiaciach sa mestách.

Ďalším výrazným znakom je individualizácia chotárneho územia výsadného sídla v rukách lokátora a s nim spriaznených (zväčša tiež šľachtických) rodov, s ktorým sa následne disponovalo ako so šľachtickým majetkom. Toto sa dialo so súhlasom panovníka a zrejme aj s toleranciou samotných obyvateľských protomešťanských komunít, ba často aj s dodatočnými územnými akvizíciami výsadného sídla, o čom spoľahlivo svedčí prípad Trnavy. Prirodzene

Až postupne sa presadzujú nároky týchto komunít – pôvodných adresátov rodiacich sa miest, celkom paradoxne za najstarší takýto prípad zrejme možno pokladať Bratislavu, ktorej hostovské obyvateľstvo dostalo výsady vlastne takmer medzi poslednými podobnými uhorskými komunitami až v roku 1291. Zdá sa pritom, že tomuto aktu (aj keď mal svoje medzinárodno-politické pozadie) došlo už na konci 80. rokov 13. storočia a tento bol výsledkom konfliktu medzi výsadnými bratislavskými protomešťanmi (ktorých minimálne vedúce zložky však tiež patrili medzi šľachtu) a komesom Jakubom, lokátorom mesta (podhradí). Správnejšie je preto sa zrejme domnievať, že tu viac ako o emancipačný proces Bratislavčanov došlo skôr k presadeniu nárokov aj iných šľachtických dynastií na úkor pôvodného lokátora. Väčšinou však k emancipácií meštianskych komunít a plnému uplatneniu pôvodných udelených výsad (no už v komunitnom chápaní) dochádza až v priebehu 14. storočia, čiastočne v dôsledku vývoja a rastúcej ekonomickej sily takýchto sídel a čiastočne aj pod tlakom novej panovníckej dynastie Anjouovcov (ktorá vzhľadom na svoj taliansky pôvod mala celkom jasnú predstavu o mestách a usilovala sa ju aplikovať aj do uhorského prostredia).

Ak sa však pozrieme na obsah jednotlivých výsad obyvateľských komunít v neskorších mestách, možno konštatovať takmer zhodu so šľachtickými výsadami – prinajmenšom v dvoch základných bodoch, a to v otázke výlučnej súdnej autonómie aj s možnosťou odvolania (apelácie) priamo k autorite panovníka a tiež v otázke voľného disponovania nehnuteľným majetkom vrátane dedenia. Toto všetko samozrejme predstavovalo kategóriu najvyšších protomeštianskych výsad, no disponovali nimi už od počiatku vlastne všetky neskoršie slobodné kráľovské mestá. To potom vysvetľuje aj neskoršie povedomie akejsi kolektívnej nobility v takýchto mestách a na druhej strane v uhorskom zvykovom práve zase išlo o mechanizmus legalizácie účasti zástupcov kráľovských miest na pôvodne výlučne šľachtickom krajinskom sneme, ako ho vymedzovala Zlatá bula Ondreja II. z roku 1222, k čomu pravidelne dochádza od roku 1405.

Odkiaľ však pochádzala táto „mestská šľachta“ v počiatkoch budovania uhorských výsadných sídel. Samozrejme, časť takejto šľachty pochádzala už aj z externého prostredia a bola súčasťou osídľovacieho hnutia, ktoré zasiahlo naše územie po tatárskom vpáde. To bol napríklad prípad lokátora Banskej Bystrice komesa Ondreja s rodovým zázemím vo Zvolene, pôvodom však z oblasti Saska. Rodiace sa mestské sídla však boli lákavé aj pre domácu

šľachtu, ktorá si dobre uvedomovala ekonomický potenciál týchto trhových a remeselníckych centier. Ilustratívny je prípad Šoprone, ktorý vo svojej výsadnej listine z roku 1277 aj priamo dostal ustanovenie, že „akýkoľvek šľachtici ... ktorí sa budú chcieť do Šoprone prisťahovať, nech tak slobodne učinia“.

Iný pôvod „šľachtického obyvateľstva“ v rodiacich sa mestách predstavovala už aj jedna z pôvodných mestotvorných zložiek, ktorými boli tzv. cives – pôvodne išlo o vojenskú kategóriu obyvateľstva, osobne slobodné obyvateľstvo povinné vojenskou službou v prospech župných (teda kráľovských) hradov (civitas). Čo je dôležité, toto svoje slobodné postavenie získali od samotného panovníka. Jeho významovým pendantom sú „iobagiones castri“ – hradní jobagióni, ako je zrejme už aj z najstarších uhorských zákonníkov (Koloman), ale aj listinných dokladov ešte z 13. storočia. Napríklad v roku 1239 bol v Bratislave istý Pous usvedčený z toho, že patril len medzi civiles, hoci on tvrdil, že je iobagio castri Posoniensis a teda ich concivis. Ako vidno (a potvrdzujú to aj ďalšie doklady) medzi kategóriou civis a civilis bol rozdiel v kvalite spoločenského postavenia, pričom z Kolomonovho zákonníka z prelomu 11. a 12. storočia vieme aj konkrétne, že v prípade civilis išlo o obyvateľstvo, ktoré dostalo svoju slobodu od civesov a nie priamo od kráľa, preto boli aj povinní za svoju slobodu platiť 8 denárov. Iné ustanovenia zákonníkov ich definujú ako hradčanov – castellani. Naopak civisom bol v roku 1243 aj ďalší Bratislavčan Woch, ktorý za služby Belovi IV. bol povýšený medzi hostí. Práve prípad Bratislavy a iných mestských sídel, formujúcich sa v prostredí župných kráľovských hradov poskytuje dostatok materiálu pre výskum tejto skupiny protomeštianskej spoločnosti. Reliktom samotnej pôvodne vojenskej organizácie tohto obyvateľstva je ešte aj dlho v 13. storočí pretrvávajúca povinnosť niektorých miest poskytovať kráľovskému vojsku vojenskú hotovosť.

Pokiaľ ide o vývoj protomeštianskych obyvateľských komunít podľa uvedených postupov, sú tieto celkom dobre zdokumentované v prípade Banskej Bystrice, na čele ktorej stál v rokoch 1255 až 1294/1295 komes Ondrej a jeho potomkovia potom počas celého stredoveku ovplyvňovali vývoj v meste ako šľachtici zo Sásovej. Pozoruhodným javom je tu úzka koordinácia a spoločné predkladanie donačných listín pre komesa Ondreja a výsadných listín Banskej Bystrice na konfirmáciu uhorským panovníkom počas 14. storočia.

Ďalším dobre zdokumentovaným prípadom je Trnava, kde možno sledovať pozoruhodný jav dedičnej držby richtárskej funkcie v rukách

lokátorskej rodiny šľachtickej držby majetku mesta až do 30 rokoch 14. storočia. Potomkovia jednej z rodových línií sa neskôr usadili medzi mešťanstvom a počas celého stredoveku ich možno identifikovať ako šľachticov z Modranky.

Uvedený príklad štylizovanej lokácie predstavuje aj Bratislava so svojou dynastiou Jakubovcov. No boli tu isté špecifiká, vyplývajúce jednak z formovania stredovekého mesta priamo v podhradí župného hradu (čo pôsobilo negatívne na samotný vývoj) a tiež že išlo o sídlo v pohraničí (porta Hungariae). Niet pochýb tom, že v počiatkoch Bratislavy je dominantná najmä postava komesa Jakuba, hoci prvý písomný doklad o jeho osobe pochádza až z roku 1279, no už v tomto a nasledujúcom roku vystupuje ako richtár bratislavského Podhradia, ktorý získava od panovníka za verné vojenské a diplomatické služby zem Blumenau (Iacobus villicus Posoniensis). Hoci ďalšie doklady o Jakobovi na čele bratislavskej obyvateľskej komunity chýbajú (v roku 1284 sa spomína nemenovaný comes hospitum de suburbio, ktorým bol však zrejme tiež komes Jakub), je veľmi pravdepodobné, že v tejto pozícii zotrval až do konfliktu, ku ktorému došlo medzi jeho osobou a podobne ambicióznymi inými bratislavskými komesmi v rokoch 1286 a 1287. Boli to práve politické udalosti, ktoré viedli k dovtedy neobmedzenému postaveniu Jakuba na čele Bratislavy, keď v roku 1286 v dôsledku vojenského konfliktu medzi pánmi z Kysaku a Ladislavom IV. obsadil rakúsky vojvoda Albrecht Bratislavu. Tá sa síce už v januári 1287 dostáva späť do kráľovských rúk, no na jej čele už nestál Jakub, ale nový richtár Tyrvardus. Ten spoločne s 12 prisáznymi a celou komunitou mešťanov Bratislavy (spôsob organizácie mestskej protokomunity je tu pravdepodobne reliktom starších pôvodných výsad, ktoré sa inak nezachovali) s Jakobom (o ktorom sa vtedy až manifestačne zdôrazňuje jeho postavenie bývalého richtára mesta) uzavrel vlastne mier, výsledkom ktorého bolo prenechanie dovtedajšej pozemkovej držby v Jakobovom vlastníctve výmenou za Jakobovo angažovanie sa a pomoc pri nadobudnutí čo najplnších výsad pre Bratislavu a jej obyvateľskú hostovskú komunitu. Mali sa pritom využiť práve Jakobove kontakty a dobré vzťahy s dvorom Ladislava IV. K naplneniu dohody však nedošlo, pretože upokojenie situácie v krajine zrejme opätovne využil Jakub na zaujatie svojej pôvodnej pozície v meste, a už v apríli 1288 preto opäť vystupuje ako bratislavský richtár, keď dostáva od kráľa Ladislava IV. do držby aj ďalší majetok. Súčasne sa však Jakub už postaral aj o udelenie majetku Krásna Ves pre plne zorganizovanú

obyvateľskú komunitu Bratislavy, čo svedčí o jej nezadržateľne pokračujúcej emancipácii. To by aj vysvetľovalo nasledujúci definitívny ústup Jakuba z funkcie richtára Bratislavy, hoci naďalej zostáva v úzkom vedení mesta, ktoré využíva jeho postavenie a kontakty.

Reliktom celého tohto vývoja je nielen úzka koordinácia Jakubových záujmov a záujmov Bratislavčanov pri získaní výsadnej listiny v roku 1291, ale aj následné konfirmácie tohto základného mestského privilégia, ktoré sa v prvej tretine 14. storočia realizovalo súčasne s potvrdením majetkovej držby pre Jakubových potomkov, ako tomu bolo v rokoch 1313, 1323 a 1327. Je tu teda analogická situácia ako v prípade Banskej Bystrice.

Podobné prípady poznáme aj v prípade Gelnice (komes Perenger – 1287, 1318), Košíc (1262 – Samphlen a Obl a donácia na Vyšné Košice, komes Herbord donácia na čermeľský majetok) a nie inak tomu bolo aj v prípade miest spoločenstva spišských Sasov, spomedzi ktorých vyšiel aj jeden z najvýznamnejších šľachtických rodov Spiša – páni zo Spišského Hrhova.

Záver: Vznik miest v Uhorsku predstavoval nový prvok nielen v ekonomickej štruktúre krajiny, ale najmä v sociálno-právnej skladbe obyvateľstva. Ako taká sa najstaršia meštianska vrstva utvárala postupne, pričom jej časť vychádzala z archaických sociálno-právnych kategórií slobodného obyvateľstva (odkiaľ čerpala aj prvotnú nomenklatúru), no vtlačala mu nový sémantický význam. Preto aj najstaršia vrstva vystupuje pod označením *cives* a *hospites*, teda dve odlišné kategórie obyvateľstva, ktoré sa len neskôr – už ako súčasť integrovanej meštianskej komunity – zlievajú do synonymického označenia obyvateľstva takýchto sídlisk.

10. Charakter mestských sídel a ich výsadnosť v 13. storočí

Podľa výsadných listín bolo najdôležitejšie zabezpečiť samosprávu tej komunity hostí – umožniť a právne podchytiť voľbu richtára alebo predstaveného obce a aj ďalšieho zboru prísazných – prísazní ako forma kontroly, aby sa z richtára nestal despota. Mešťania sa usilovali k nemu dodať aj ďalších ľudí, ktorí sa tiež zúčastňovali prostredníctvom špeciálnych rezortov na správe obce a kontrolovali richtára. Spočiatku bol richtár volený celou obcou. Sú prípady, keď si panovník vyhradil schváliť tohto richtára vo funkcii. Máme na to doklady vo Svätom Kríži nad Hronom z roku 1246, v Trnave, asi aj v B. Štiavnicí.

Sú prípady, keď panovník odmietol schváliť a vznikli z toho aj konflikty medzi panovníkom a mestami. Richtár bol volený na jeden rok. Toto ustanovenie obsahujú výsadné listiny Zvolena, Krupiny, BB, BA. Pred uplynutím funkčného obdobia ho nikto nesmel zbaviť úradu, iba ak to povolil panovník. Stretávame sa aj s tým, že prví richtári, ktorí mali na starosti budovanie sídliska, privedenie hostí a zabezpečenie toho, že panovník im udelil výsady, veľmi často ich nachádzame až do konca ich života vo funkcii richtára. Ako keby vo forme odmeny dostali funkciu richtára doživotne. Bolo to tak konkrétne v prípade Banskej Bystrice. Nachádzame tu richtára Ondreja, ktorý mal na starosti vybudovanie strieborných baní, budovanie mesta. Panovník mu udeľuje donáciu, stáva sa šľachticom, ale zostáva banskobystrickým mešťanom a je permanentne v úrade richtára.

Podobný prípad je aj v Bratislave – Jakubovci. Prvý a najstarší známy richtár je tiež doložený asi po období asi 15 rokov vo funkcii richtára. Podobne Žilina a iné lokality.

Richtár bol sudcom predovšetkým v sporoch. Pokiaľ siahala jeho právomoc? Rozlišuje sa *úplná súdna právomoc* a *obmedzená*. Obmedzená znamenala toľko, že richtár určité druhy zločinov nemohol súdiť, tie si vyhradil panovník. Išlo spravidla o najväčšie stredoveké zločiny – lúpež, vražda, falšovanie mincí a podpaľačstvo (takmer všetky mestá do 14.

storočia boli vystavané z dreva). Odsúdenec sa mohol odvolať proti rozsudku len k panovníkovi – kontaktoval župana alebo podžupana ako zástupcu kráľovskej moci v tom regióne a ten danú vec postúpil panovníkovi alebo panovník dal právomoc županovi, aby danú vec v mene panovníka vyriešil. To bol najčastejší prípad, bolo to nebezpečné vo vzťahu k vývoju miest. Umožňovalo to županom a podžupanom vstupovať do miest, ľubovoľne vyšetrovať a vlastných ľudí zatýkať. Existuje množstvo sporov, ktoré viedli mestá so županmi, podžupanmi. Panovník stál vždy na strane mesta.

Správu výsadných miest zabezpečoval aj zbor prísazných – *iurati cives*, keď nastupovali do funkcie. Skladali prísahu, že budú dodržiavať výsady, spravodlivosť a vieru v Krista. Porušenie takejto výsady bolo hrdelným zločinom, dotyčný prišiel o hlavu a majetok, trest postihol aj jeho príbuzných. V roku 1351 sa toto ustanovenie zrušilo a nariadilo sa, že za zločiny otcov nesmú pykať synovia.

V 13. storočí sú prísazní doložení len v Trnave, Nitre, Krupine a Bratislave. Ich počet sa presne stanovuje na 12. Tento počet má v stredoveku svoju symboliku a mystiku. 12 bolo apoštolov a 12 v stredovekom ponímaní bolo plné číslo. Vydriavať 12 prísazných bolo drahou záležitosťou, im patrilo plat. Pravdepodobne keď prísazný zastával svoju funkciu a pochádzal z remeselníckej a obchodníckej rodiny, mesto mu muselo počas funkčného obdobia vyplácať aj ušlý zisk. To zabezpečovalo, aby aj tí bohatí mešťania mali záujem o chod mesta. V niektorých menších lokalitách sa počet prísazných obmedzoval, boli prípady, kde ich bolo 6, 4.

Veľmi dôležitou výsadou bolo vyňatie lokality spod súdnej právomoci miestnych úradov, t. z. županov, podžupanov. Mohli podliehať len súdnej právomoci vlastného richtára, ale aj s apelačným právom k panovníkovi. Zisk takejto práva pre lokalitu bola zásadná podmienka, aby sa lokalita vyvinula v plnoprávne mesto. Pokiaľ sa to nepodarilo, tak ich vývoj stagnoval. Mestá, dediny a všetky sídliskové lokality mali povinnosť poskytovať kráľovským úradníkom *descensus* – keď kráľ prišiel so svojim sprievodom, museli ho pohostiť, postarať sa o celý sprievod, o kone, neexistovala žiadna krajinská úprava, ktorá by obmedzovala počet dní, počas ktorých by sa mali zdržiavať v tej lokalite. Ak išlo o bohaté lokality a to mestá zvyčajne boli, krajinskí hodnostári sa vždy radi zdržovali v takýchto mestách. Sú z toho doložené aj mnohé šarvátky. Napríklad Košice boli v permanentnom spore s Omodejovcami, ktorí vyžadovali na nich tento

descenzus, aj keď KE mali výsadu, že neboli povinní poskytovať descenzus. Pri jednom pobyte v meste vznikla vzbura a zavraždili palatína Omodeja v septembri 1311. Vznikla z toho vojna medzi KE a Omodejovcami. Výnimku predstavoval panovník. Keď prišiel do mesta, mešťania boli povinní ho hostiť na vlastné náklady, ale len jeho a jeho rodinu. Jeho suita úradníkov si museli v meste kupovať všetko za riadnu cenu.

Pokiaľ ide o právny systém, ktorý ten súbor výsad predstavoval, literatúra často hovorí o nemeckom práve miest, no nie je to presný termín. V najstaršom období ide o právo hostí, ktoré bolo odlišné ako neskoršie právo hostí. Máme jeden prípad, je to Magdeburg ako severonemecké mesto, ako stredisko, ktorého právny systém sa stal veľmi obľúbeným pre saských kolonistov a tí pri svojom pohybe do východnej Európy ho prinášali so sebou. Podolínec roku 1292 dostáva výsady, ktoré sú charakterizované ako magdeburské. Je to jediný prípad z nášho územia, dôležitosť tohto údaja oslabuje fakt, že ho vydal poľský panovník. Už v tomto období existovalo chápanie určitého druhu výsad ako špecifického druhu práva. Pre Uhorsko to bolo ale neznámy pojem. Výsady sa vnímali podľa druhu a charakteru privilégií. Maximálne sa odvolávali na dôležitejšie sídelné lokality, ktoré už dlhšiu dobu užívali výsady. Napríklad v Trnave sa mestská výsadná listina hostí odvoláva na výsady Stoličného Belehradu, o ktorom vieme, že svoje výsady muselo dostať tamojšia komunita valónskych hostí už niekedy v poslednej štvrtine 12. storočia. V roku 1237, čiže rok pred tým, než došlo k vydaniu trnavských privilegií, boli tieto staré výsady potvrdené Belom IV. Podobne sa stalo módou odvolávať svoje výsady na výsady mesta Budína. Samotný Budín dostal výsady v roku 1244 a predstavuje až ďalšiu kategóriu tých miest, ktorá nastala po tatárskom vpáde. V niektorých privilegiálnych listinách prevláda aj etnická diferenciacia – rozlišovanie v rámci spoločenstva mešťanov podľa toho, k akej národnosti patrili. Napríklad nemecký charakter uzavretej komunity hostí je doložený v Krupine. V jej výsadnej listine z roku 1244, ktorá ale bola obnovením starších za tatárskeho vpádu stratených výsad, sa hovorí o tom, že svedectvá Uhrov sami o sebe nepostačujú v sporoch s tamojšími nemeckými hosťami, iba ak by takéto svedectvo podporil aj niekto spomedzi týchto Sasov. To znamená, že to domáce uhorské obyvateľstvo nemalo takú plnoprávnú účasť na výsadach v tejto lokalite. Je pozoruhodné pre vývoj KA, že tento bod výsad si tamojší Sasi udržiavali po celý stredovek, napriek tomu, že ich počet prudko od 14. a hlavne v 15. storočí klesal. Takéto ustanovenie mala aj

Dobrá Niva a Babiná (1254). Neskôr bolo zrušené. Vo výsadnej listine Svätého Kríža nad Hronom z roku 1246 sa priamo hovorí, že svedkovia môžu pochádzať len z radov tých hostí.

V niektorých prípadoch sa aj ustanovovalo, ako postupovať v súdnych procesoch. Je pozoruhodný prípad Banskej Bystrice z roku 1255, kde sa mali súdne spory medzi BB mešťanmi riešiť súbojom. Predpisoval sa aj konkrétny spôsob, ako bojovať – okrúhlym štítom a mečom, ktorý sa používa medzi Sasmi. V iných prípadoch, napr. Trnava, sa naopak súboje zakazovali.

Všeobecne súboje a Božie súdy boli charakteristické pre uhorskú súdnu tradíciu. Znamenali najstarší spôsob akejsi nezávislej súdnej inštitúcie. Podľa nariadenia uhorských panovníkov z 11. storočia sa mohli Božie súdy vykonávať len v sídlach biskupstiev, v našom prípade v Nitre, a vo veľkých prepoštvách. Takýmto prepoštvom bola aj Bratislava. Veľký Varadín si získal v stredoveku postavenie hlavného Božieho súdu v Uhorsku. Dvojaký spôsob súdenia – vodou a ohňom – rozžeraveným železom.

Súčasťou tohto, ak išlo o šľachtu, bolo aj riešenie sporov súbojmi. Súboje prebiehali v prítomnosti panovníka spravidla na kráľovskom dvore alebo, ak to nebolo možné, tak panovník delegoval toto právo na niekoho zo svojich županov. V jeho prítomnosti sa potom súboje realizovali. Neskôr v 14. storočí dostali súboje špecifickú chuť. Keď sa súdil 80-ročný šľachtic s nejakým 20-ročným, nebol tento súboj možný. Tak si najímali profesionálnych bojovníkov – *pugili/pugiles*. Pravdepodobne vyzývateľ odovzdal vyzvanému na súboj dekoratívnu paličku. Keď išlo o profesionálnych bojovníkov, súboje často trvali celý deň. Počas súboja dochádzalo k tomu, že sporné stránky sa dohodli medzi sebou. *Probi homines* priviedli týchto ľudí k dohode.

Toto bolo aj v prostredí mešťanov. Postavenie šľachtica a mešťana bolo rovnaké. V 16. storočí v krajiniských snemoch sa prijímali zákony, ktoré mešťanom a mestám zaručovali kolektívnu nobilitu – *kolektívne šľachtictvo*. To bolo zavŕšenie právneho vývoja.

Trhy. Hospodárske zabezpečenie chodu sídliska:

Existencia trhu bola základným predpokladom, aby sa lokalita začala vyvíjať v mesto. Je veľmi málo najstarších privilegovaných listín, kde sa hovorí o trhoch. Výsadná listina pokladala trhy za takú samozrejmosť života obce, že v mnohých prípadoch sa vôbec nepotrebovalo za nutné zdôrazňovať, že lokalita má právo konať trh. Len v niektorých prípadoch sa to

zdôrazňuje a najčastejšie v tom zmysle, že sa takýmto lokalitám udeľuje slobodný trh – *liberum forum*. To znamenali, že všetky príjmy z poplatkov trhovníkov a trhových mýt, išli do spoločnej pokladnice mešťanov nie panovníkovi alebo županovi. S týmto úzko súvisela aj výsada, ktorá hovorila o oslobodení platenia mýta všeobecne. Obchodná činnosť hostí v lokalitách bolo najdôležitejšie, čo mali spolu s remeselníckou činnosťou. Preto získať takéto obchodné výsady, naplatiť mýto, bol obrovským podporným prvkom pre rozvoj obchodu. Rozlišujeme dva druhy týchto výsad. Buď je to oslobodenie od platenia mýta v konkrétnej župe, alebo v niekoľkých župách naraz, alebo v celom kráľovstve. Tie mestá, ktoré získali úplné oslobodenie od platenia mýta, nachádzame neskôr od 15. storočia v kategórii slobodných kráľovských miest. Nikto nesmel od takýchto mešťanov vyberať mýta, hoci sa to porušovalo, ale mešťania v sporoch, ktoré mali so šľachtou, vychádzali vždy víťazne. Krajinský sudca veľmi často z poverenia panovníka riešil tieto spory, vždy vydal rozsudok v prospech mesta. Veľmi často, ak išlo väčšie kupecké karavány, títo mešťania ešte pred tým, ako išli na obchodnú cestu, nechali si od hodnoverného miesta vyhotoviť odpis výsadnej listiny, ktorou sa potom preukazovali na mýtnych miestach. Dôležitých miest v Uhorsku nebolo veľa a znalosť, že mešťania týchto miest mali takúto výsadu, bola všeobecne známa. Krajinskí hodnostári mali aj evidenciu týchto miest. Tovar sa označoval špeciálnou značkou mesta.

Slobodná voľba farára:

Lokalita hostí sa usilovala získať výsady nielen v oblasti samosprávy, ale aj v oblasti cirkevnej. Chceli získať cirkevnú autonómiu. Bod o práve slobodne si zvoliť vlastného farára sa nachádza medzi prvými výsadami. Niekde na prvom mieste. Toto právo v sebe zahŕňalo niekoľko aspektov. Mešťania si volili farára spravidla takého, čo pochádzal z ich radov. Museli farára platiť a odvádzať mu desiatok. Neodvádzali desiatok cirkevnej inštitúcii. Napríklad Trnavčania odvádzali poplatok ostrihorskému arcibiskupovi. Samozrejme ostrihorský arcibiskup alebo tá cirkevná ustanovizeň nižších inšancií by osobne s takýmto niečím nesúhlasili, lebo by to znamenalo výrazné obmedzenie príjmov. Príjem z desiatkov od Trnavy bol skoro tak veľký ako za celú bratislavskú župu. Preto dochádzalo k dohode medzi slobodne voleným farárom a jeho cirkevným predstaviteľom, na základe ktorej potom farár odvádzal časť tohto desiatku cirkevnému predstaviteľovi.

Máme prípad Zvolene z roku 1244. Ide tu o obnovenie stratenej výsadnej listiny pred tatárskoho vpádu, kde sa priamo konštatuje, že

Zvolenčania nesmú byť prinútení prijať žiadneho iného farára ako si sami vyberú. Najmä šľachtici sa usilovali nanútiť mestám za farára svojich synov, ktorí nededili hlavný majetok. Byť farárom mesta znamenalo patriť medzi cirkevne najlepšie zaopatrené osoby. Trnavský farár mal väčšie príjmy ako všetci ostrihomskí kanonici dohromady. To isté platí aj pre Košice. Došlo tu dokonca aj k sporom medzi Jágorským biskupom a košickými mešťanmi a v roku 1292 do toho musel vstúpiť pápež, prikázal ostrihorskému arcibiskupovi ako nezávislému sudcovi, aby to vyriešil. Nakoniec sa dohodli a podelili si desiatky. Spory mali formu ozbrojených výstupov.

V prípade Trnavy a Bratislavy nachádzame v ustanovení o slobodnej voľbe farára jedno špecifické podmienenie tejto výsady tým, že mali kandidáta predstaviť na schválenie cirkevnému predstavenému – ostrihorský arcibiskup. Ten posúdil mravy, život kandidáta a ak sa v tejto oblasti nevyskytla prekážka, bol povinný ho vymenovať. Veľmi často sa to zneužívalo.

Desiatky sa vyberali dvojakým spôsobom:

1. *mos teutonikorum* – zvyk Nemcov, ale nie vždy muselo ísť o Nemcov. Desiatky sa vyberali priamo na poli z úrody ešte predtým, než sa začala zväžať do stodôl. To už bolo na decimátoroch, na úradníkoch, ktorí vybrali tieto desiatky, aby si vo vlastnej réžii tú časť vyčlenenej úrody zviezli tam, kam potrebujú, vymlátili,... Bolo to výhodné, lebo mešťanom odpadala starosť starať sa o túto časť úrody. Tento spôsob sa najčastejšie usilovali hostia v mestách získať. Cirkev s tým nebola moc uzrozumená, pretože musela potom vydržiať úradníkov, ktorí sa potom starali o cirkevný desiatok. Oveľa výhodnejšie pre Cirkev bolo získať desiatok z už takto spracovaných plodín. Tomu sa mestá bránili, lebo bolo treba platiť týchto ľudí, ktorí sa o to starali. Mešťania nemali svojich poddaných. Čiže si museli najímať poľnohospodárskych pracovníkov, platiť ich ako nádenníkov buď v naturáliách alebo v peniazoch. Spravidla najchudobnejšia vrstva obyvateľstva v mestách sa živila aj týmto spôsobom.

2. Iným spôsobom platenia desiatku bolo, že už zo spracovaných plodín sa odovzdával desiatok. Tak to fungovalo vo väčšine dedín. Tento nemecký spôsob platenia desiatku nachádzame aj v oblastiach, kde Nemci netvorili podstatnú časť alebo sa až neskôr prisťahovali. Napríklad v Stoličnom Belehrade, Blatnom Potoku, Spišských Vlachoch. Neskôr sa Cirkev usilovala získať desiatok nie priamo v plodinách, ale v peniazoch. To vyhovovalo aj mešťanom, takže došlo k vzájomným dohodám. Najmä v 14.

a 15. storočí tá forma platby desiatku prebiehala tak, že decimátor prišiel do mesta, mešťania mu vyplatili dohodnutú sumu peňazí. Ak úroda bola postihnutá v tom období, desiatok bol náležite znížený.

Právo hostí slobodných a ničím scudzovateľných nehnuteľností.

Táto výsada zahŕňala, že kúpiť nehnuteľnosti v meste si mohol iba ten, kto bol ochotný prevziať na seba všetky povinnosti mešťana – platiť dane. Právo dedenia nebolo ničím obmedzené. V prípade mešťanov však neexistovala dievčenská štvrtka ako u šľachty. Mesto malo právo odúmrtie. Ak vymrel rod a dom nebol nikomu odkázaný, patrilo mestu. Mesto ho prenajalo. Za 1 hospodársky dvor v meste sa dalo kúpiť pol dediny.

Pre mestá bolo dôležité obnovovať populačné zdroje. Právom hosta, ale aj iných slobodných bolo slobodne sa sťahovať. Keď sa však chcel niekto vystahovať, musel zaplatiť ročnú daň – terágium a získať súhlas zemepána k vystahovaniu. Mestá boli často útočiskom poddaných. Utekali do mesta a často bez povolenia na vystahovanie od svojho pána. Od 14. – 15. storočia sa ustálilo, že mestá nemali právo vydávať takýchto ľudí. Často sa stretávame s tým, že zemepán vtrhol do mesta, zobral si, čo potreboval. Panovník však vždy stál na strane mesta, nie šľachty. Najmä Žigmund Luxemburský podporoval mestá – *hominibus decorata* = ozdobiť mesto ľuďmi. Po roku a dni sa „utečenec“ stal členom mesta. Nie každý obyvateľ mesta bol držiteľom mestských práv. Z 3 – 5 tisíc obyvateľov mesta mala mestské práva asi 1/3. Tí, čo nemali mestské práva, stávali sa *želiarmi*.

Právo rybačky a poľovačky.

Osobitne sa nachádza toto právo vo výsadách spišských Sasov z roku 1271 a v Jasovskom privilegii z 13. storočia, ktoré je ale falzum. V chotári mohli obyvatelia ľubovoľne chytať ryby, pokiaľ nie, panovník právo upravil v listine, napr. Lubovnianski hostia nemohli loviť vo Váhu. Banskobystričanom sa toto právo uprelo, lebo v okolí bol kráľovský revír so sídlom na Lubovnianskom hrade. Neskôr, keď sa tu ukázali rudné ložiská (meď), povolilo sa aj toto právo.

Právo na slobodné dobývanie a vyhľadávanie rúd.

Toto právo užívali Krupinčania a Zvolenčania. Prevzali ho z Rudabáne. Aj ZA mala spomínané právo, ale tu sa žiadne rudy nenachádzajú, ale mali právo byť účastníkom na banskom obchodovaní niekde inde. Keď mešťania vložili kapitál do ťažby, poberali výsady.

Do roku 1327 mal právo baničiť len panovník a toto právo prepožičoval. Ak sa na nejakom území našla ruda, hovorilo sa tomu vyhradené kovy,

panovník odobral tento majetok dotyčnému šľachticovi a dal mu náhradou iný podobný kvalite v podobnom rozsahu. Panovníci si toto právo nespierne vážili. Za právo baničiť mestá museli odvádzať špeciálne poplatky – *urbura*. Niekde sú špecifikované a niekde vyplývali zo zvyklostí. Na príklad v BB sa platila 1/10 zo všetkého zlata, ktoré sa vyťažilo na jej chotári a 1/8 z medi a striebra.

Mešťania mali aj presne stanovené povinnosti voči panovníkovi, v niektorých výsadných listinách sa nespomínajú povinnosti. Všeobecnou povinnosťou, ktorú museli dodržiavať všetci hostia, mešťania, bolo platenie pozemkovej dane z *colecti*. V listinách vystupuje tiež ako *terágium* – *cenzus*. Tá sa spravidla pohybovala v závislosti od počtu usadlostí mešťtianskych. Je pre nich charakteristický názov *manzia* – rodinný majetok. Toto pravidlo je obídené v prípade Spišiakov a Kremnice, kde je nariadená presne stanovená suma, ktorú mali vyplácať, bez ohľadu na to, koľko mali obyvateľov. Takáto úprava pozemkovej dane sa najmä od 14. storočia stáva všeobecne platnou. Bolo to pre mestá výhodné(čím by sa zvyšoval počet obyvateľstva, tým by sa zvyšovalo daňové zaťaženie). Colectu vyberal vždy špecializovaný richtár, v najstarších časoch to bol župan, neskôr ním poverený úradník za prítomnosti richtára mesta.

V niektorých prípadoch sa táto daň mestu odpustila. Napríklad BB bola oslobodená od terágia, ale na druhej strane platili *urburum*. V prípade Tekova a Jasova, tamojší hostia platili len polovičnú daň, druhú polovicu mali odvádzať v naturáliách.

Niekde je podchytená i vojenská povinnosť. Výsadná listina spišských Sasov z roku 1271 určovala postaviť do kráľovského vojska 50 kopijníkov, Nitra musela postaviť 12 ozbrojencov, Krupinčania, Tekovčania za každých 100 usadlostí 1 kompletne vstrojeného vojaka. Nebola to lacná záležitosť. Mestá sa usilovali v neskoršom období vymaniť z tejto povinnosti, vyplácaním v peniazoch, najímali si žoldnierov. Sami potrebovali mať mestskú posádku, ktorá chránila mesto. Veľmi často je vo výsadných listinách daná podmienka, že títo vojaci boli pod osobitným velením panovníka, žiaden župan alebo úradník ich nevedol. Krupinčanom, keď panovník udelil túto povinnosť, zároveň im ju zrušil na dobu 5 rokov(malo podporiť rast mesta po Tatárskom vpáde). Od 14. storočia bolo všeobecne platné, že mestá nahrádzali túto povinnosť peniazmi. Najznámejší prípad o bojovom vystúpení mešťanov je bitka pri Rozhanovciach r. 1312. Priamo je opísané v Obrázkovej kronike, ako Košickí Nemci, mešťania sa zúčastnili bitky na strane panovníka.

Ďalšie povinnosti vo výsadných listinách smerovali k otázke výmeny peňazí. V Uhorsku bolo bežnou záležitosťou až do čias menovej reformy za čias Anjuovcov, že sa každý rok obmieňali peniaze. Robili to úradníci, najmä muzulmani, pretože kresťanom sa zakazovalo narábať s peniazmi. Bol to zisk pre panovníka, obyvatelia boli povinní v určenom termíne všetky svoje peniaze doniesť a bol im vyplatený ekvivalent tejto hodnoty v nových peniazoch, ktoré však obsahovali menší obsah striebra. Tento rozdiel bol zisk panovníka, nazýval sa *lucrum camere* – komorský zisk. Mestá sa tomu snažili vyhýbať. Veľmi často dochádzalo k tomu, najmä v 13. storočí, že na trhoch obchodníci odmietali prijímať nové peniaze. Za Ladislava IV. je veľa zmienok, že sa obchodovalo v naturáliách, v cenných predmetoch alebo v nezmincovanom striebre, v hrivnách.

Vo výsadnej listine BB máme špeciálne zaznačené, ako to prebiehalo vo výsadných mestách. Je tu ustanovenie, že sa to má robiť ako v Budíne, čiže až na siedmi deň po príchode do mesta mohli úradníci meniť peniaze. Na Spiši sa toto obdobie výmeny peňazí obmedzovalo na 6 týždňov po Kvetnej nedeli. Tieto povinnosti pre mesto odpadli, keď daňovou reformou Róberta z Anjou sa zrušila každoročná výmena peňazí a nahradila sa *portálnou daňou*.

Dôležitou povinnosťou pre mestá bola povinnosť pohostiť panovníka – *descenzus*. Mestá sa usilovali vyhnúť tejto povinnosti, pretože každý kto vystupoval v mene panovníka, ho zastupoval akoby fyzicky. Ak prišiel akýkoľvek kráľovský úradník do mesta a povedal, že tu v mene kráľa, museli ho pohostiť a celú suitu s ním. V niektorých výsadných listinách máme potom povinnosť, že *descenzus* majú mešťania poskytnúť iba osobne panovníkovi a nie už jeho sprievodu a úradníkom. Tí boli povinní si v meste všetko potrebné kúpiť. Od 14. storočia sa podarilo mešťanom nahradiť toto právo vyplácaním peňazí. Všetky povinnosti tak zredukovali v tomto storočí na jednu hlavnú – platiť dane.

Z tohto prehľadu týchto výsadných listín z 13. storočia možno vidieť, že v jednotlivých regiónoch dochádzalo k určitým rozdielom, ktoré vyplývali z rozličnej východiskovej situácie.

Odlišná situácia bola pri lokalitách hostí, ktorí nevznikli na kráľovskej pôde. Kým na kráľovskej pôde boli stanovené výsady viac všeobecne, na súkromnej pôde bolo veľmi dôležité presné stanovenie povinností. Napríklad výsadná listina Jasova obsahuje všetky záležitosti uvedené vyššie, ale aj mnohé ďalšie a podrobnejšie. Neskorší vývoj ukazuje, že všetky

lokality, ktoré sa vyvinuli v dôležité mestá, vznikli na kráľovskej pôde. Závislosť na zemepánovi bol negatívny prvok na vývoj miest, mestá upadali na úroveň mestečiek.

11. Rozvoj miest v 14. storočí za vlády Anjouovcov

14. storočie je kľúčovým obdobím pre rozvoj miest u nás. V tomto období vyrastá počet sídlisk, ktoré dostávajú výsady. Zároveň ešte nie je definované, čo je to mestskosť. Veľmi často lokalita, ktorá mala významné privilégia a ktorá neskôr vystupuje ako slobodné kráľovské mesto, sa ešte v 14. storočí často označuje ako *villa*. Už veľmi dôsledne sa však označujú obyvatelia mesta ako *cives*. Mešťanom sa dlho, viac ako výsady mesta, darilo hájiť vlastné osobné postavenie hostí. 14. storočie je plné prevratných zmien v uhorskej spoločnosti. Roku 1301 14. januára vymierajú Arpádovci, po ňom sa vlády ujímajú Anjouovci. Táto dynastia dôsledne zmenila krajinu vo všetkých oblastiach jej života. Tým, že pochádzali z Talianska, ktoré bolo regiónom, kde tradícia miest siahala do antiky a ostala neprerušená, snažili sa napodobňovať tieto talianske mestá. Obdobie začiatku tohto storočia, ešte kým sa nestabilizovala pozícia Anjouovcov (do 20. rokov), je charakteristické veľkým úpadkom miest. Tým, že mestá mali jedinou oporu v panovníkovi a panovnícka moc v tomto období nebola stabilizovaná. Až po smrti Matúša Čáka Trenčianskeho získavajú mestá opäť oporu v panovníkovi.

Staré mestá, ktoré obstáli v zápase o korunu, vrátilo sa im to niekoľko násobne. Košice získavajú potom celý rad privilégií, stali sa najdôležitejším mestom východnej časti Uhorska.

Anjouovci podporovali vznik ďalších miest. **Žilina**, ktorá získala výsady niekedy za čias Ondreja III., stratili sa, už v roku 1312 vystupuje ako civitas. A po smrti Matúša Čáka, keď Karol Róbert potom vojskom pokračuje hore Považím a dostane sa ešte roku 1321 do ZA, tam sa mu mešťania sťažovali, ako ich Čák utláčal, upadli do obrovskej chudoby. Panovník im za to udelil ďalšie výsady a spravil z nich kráľovské mesto.

Ružomberok získal výsadnú listinu roku 1318 krátko potom, čo zvolenský župan Magister Donč pri vhodnej príležitosti odišiel od Matúša Čáka a pridal sa na stranu Karola Róberta a s ním aj celá zvolenská, liptovská, oravská župa.

Kremnica získava výsady roku 1328. Vznik tohto mesta bol špeci-fický, vyžadoval si hospodársku obnovu krajiny, lebo bol súčasťou plánov na menovú reformu v krajine. Zlaté ložiská, ktoré sa tam ukazovali ako veľmi perspektívne, boli podporené výsadnými listinami banského mesta v Čechách v Kutnej Hore.

Trenčín dostal údajne výsadnú listinu roku 1324. Je to ale falzum, ktoré vzniklo až v 30. rokoch 15. storočia. Ale podľa všetkého mal výsady, ale ich vydavateľom nebol panovník, ale zrejme Matúš Čák. Veľmi dlho trvalo, kým Trenčania získali dôveru uhorských panovníkov, až potom získavajú privilégiá. Dobešli predchádzajúci vývoj.

Topoľčany sa už roku 1342 nazývajú civitas, keď sa konala kongregácia Nitrianskej župy. Nemáme doklad na konkrétnu výsadnú listinu.

Najväčší rozvoj miest v tomto období je na východnom Slovensku. Toto územie bolo naviazané na diaľkový tranzitný obchod s Ruskom, Poľskom, so smerovaním na Sedmohradsko. Už roku 1299 získali mestá **Prešov**, **Sabinov** a **Veľký Šariš** spoločne výsadné listiny spišských Sasov. Tieto výsady si nechávali potvrdzovať aj od Anjouovcov. Z týchto lokalít Prešov a Sabinov sa vyvinuli na dôležitejšie mestá, Veľký Šariš neskôr upadol na obyčajné mestečko.

Levoča ako sídlo provincie spišských Sasov v roku 1271 dostala výsady v spoločnom kolektívnom privilégiu spišských Sasov, kde sa aj priamo konštatovalo, že hlavným mestom má byť civitas Levoča. Roku 1317 Karol Róbert opäť potvrdil túto výsadnú listinu, upravil ju a daroval ďalšie výsady. Od Ľudovíta I. z roku 1364 získala aj právo skladu, čo umožnilo Levoči sa aktívne zapojiť tiež do tranzitného medzinárodného vývoju hlavne s Poľskom.

Bardejov dostal výsady roku 1320, už vtedy sa uvádza ako civitas. Hoci išlo o kráľovský majetok, bolo to šoltýske mesto, komunita výsadných Nemcov bola trochu obmedzená v právnych otázkach. Na čele stál dedičný richtár, ktorý sa postaral o založenie tohto mesta, priviedol tam osadníkov, za to všetko dostal výsady. Tým, že Bardejov tiež stál na dôležitej obchodnej ceste, sa veľmi rýchlo vyvinul v dôležité stredisko. Postavenie dedičného richtára, teda obmedzenie možností ostatných mešťanov zúčastňovať sa na správe sídliska, bolo brzdou vo vývoji mesta. Preto panovník roku 1376 odkúpil od dedičného richtára Vavrinca toto právo a daroval ho mešťanom – povýšenie aj právne na kráľovské mesto.

Stará Lubovňa roku 1364 dostala výsady Košíc. Tamojšia komunita hostí bola vymanená spod súdnej závislosti na kastelánoch hradu Stará Lubovňa.

Skalica dostala výsady 1372, ale na území Bratislavkej župy už v tom období existovala Trnava a Bratislava ako dôležité obchodné centrá, to dosť negatívne vplývalo na ďalšie sídliská na západnom Slovensku, ktoré síce dosiahli mestské výsady, ale v stredoveku zaostávali za týmito mestami. Skalica získala postavenie kráľovského mesta až v 16. a 17. storočí.

Modra, ktorá roku 1361 dostala od Ľudovíta I. výsadnú listinu, ktorá obnovovala staršie listiny. Aj ona dostala plnoprávny štatút slobodného kráľovského mesta až začiatkom 17. storočia.

Na území Turčianskej župy malo osobitné postavenie mestečko **Martin**, roku 1340 dostalo výsadnú listinu, ktorá odvodzovala svoje práva od práv mesta Krupiny, ale stratila sa, dnes je o nej zbierka iba v Turčianskom registri.

Prievidza mala trochu špecifický vývoj, pretože sa nachádzala v geologicky bohatej oblasti, veľmi skoro sa zapájalo aj toto sídlisko do baníckej činnosti. Jej výsady boli odvodené od výsad Žilinčanov, no keď roku 1369 Ľudovít I. zakázal Žilinčanom užívať ich výsady, hlavne ich apelačné právo, právo odvolania sa v súdnych záležitostiach do Poľského Tešína. (lokality mimo hraníc kráľovstva), stratila aj Prievidza toto postavenie a v roku 1382 kráľovná Mária darovala Prievidzi výsady mesta Budína. Šlo o veľký súbor práv a slobôd, ktoré ale Prievidza náležite nevyužila. Spôsobili to nie príliš progresívne baníctvo v tej oblasti.

Bánovce nad Bebravou boli starším trhovým miestom na území Trenčianskej župy a prirodzeným sídlištým strediskom pre širšie okolie. Ale až v roku 1376 dostali výsadnú listinu. Obyvatelia Bánoviec a ich volený magistrát získal úplnú samosprávu aj súdnu a nemusel podliehať právomoci kastelána Uhrovskeho hradu.

Kysucké Nové Mesto. Aj tu išlo o starú lokalitu a mýtnu stredisko na ceste, ktorá viedla údolím rieky Kysuce až do Sliezska. Roku 1325 Karol I. vydal výsadnú listinu pre túto lokalitu ako lokáciu na nemeckom práve žilinského typu. Už v tejto výsadnej listine povoľuje panovník vystavať hradby, čo sa neskôr stáva obvyklým pre panovníka až koncom 14. storočia. Z týchto prípadov je to aj jediný, kde panovník nariaďuje, aby sa toto nové mesto nazývalo špeciálnym názvom, ktorý panovník určuje v listine *Königsberg*. Tento názov sa nikdy neujal, pretože aj keď nemecké

obyvateľstvo tu bolo, veľmi skoro sa asimilovalo s tamojším slovenským prostredím, ktoré tento názov poslovenčil na Nové Mesto.

O Hlohovci nemáme konkrétnu výsadnú listinu, no už v 14. storočí vystupuje v prameňoch ako civitas. Máme aj nemecký názov *Freistadt*.

Moldava nad Bodvou. Táto lokalita sa tiež veľmi skoro vyvíjala smerom v mesto. Už v roku 1317 sú tunajší nemeckí hostia doložení ako cives s volenou samosprávou. Roku 1345 vystupuje ako civitas, ale prudký vývoj tohto sídliska zabrzdili spory, ktoré mali Moldavčania s Gelnicou ohľadom chotára. Išlo o rudami dosť bohaté podložie tamojšieho chotára, o ktoré mali záujem predovšetkým Gelničania, ale aj Jasov a iné banícke lokality. Najvýraznejšie sa presadila Gelnica aj preto, že tam bolo sídlo kráľovskej komory. Moldava upadla na obyčajnú dedinu.

Aj ďalšia blízka lokalita **Zlatá Idka** v údolí rieky Idy už v 40. rokoch 14. storočia vystupuje ako civitas a panovník aj udeľuje tunajším nemeckým hosťom a baníkom výsady, povoľuje im baníčenie a ohraničuje im chotár. Ale aj táto lokalita sa dostala do konfliktu s Gelnicou o rozsah chotára a úpadok tamojšieho baníctva spôsobili, že Zlatá Idka asi okolo polovice 15. storočia takmer vyhynula. 1440 sa spomína ako praedium, stáva sa malo dedinkou.

V tejto oblasti postavenie mestečka a mesta mal aj **Jasov**. Musel dostať už v druhej polovici 13. storočia akési výsady, ktoré však boli sfalšované. Jasov sa aj v 14. storočí vyvíjal ako dôležité mestské stredisko s výraznou orientáciou na baníctvo. Keď v roku 1437 zálohoval Žigmund Luxemburský východoslovenské banské mestá jednému mešťanovi z Babenbergu na 2 roky, Jasov tu hral dôležitú úlohu.

Židov Potok. Dnes je to miestne časť Drienová nad Košicami. V roku 1317 panovník na žiadosť tamojších zemepánov Abovcov udelil tunajším hosťom výsady Košíc a Gelnice a tiež osobitné právo konať každý týždeň trh. Táto lokalita ale potom už nevystupuje v neskorších prameňoch ako privilegované mesto. Predpokladáme, že tamojší nemeckí hostia sa nakoncom odiaľ aj odsťahovali. Ešte v stredoveku zaniká ako samostatná lokalita.

12. Charakteristika mestských výsadných listín zo 14. storočia

Výsady z tohto obdobia sú už oproti staršiemu obdobiu obsahovo viac bohaté, viac diferencované, čo v ďalšom vývoji pomáhalo diferencovať aj mestské sídliská na mestá alebo mestečká. V 14. storočí dochádza k najväčšiemu rozvoju miest na Slovensku. V 15. storočí vzniká len málo lokalít, ktoré získavajú mestské výsady a nikdy nezískali status dôležitých miest, napríklad Lednica, Oslany a pod. Nie všetky výsadné listiny sa zachovali. Z pohľadu vydavateľov listín je tiež väčšia variabilita. V 13. storočí dominuje panovník ako vydavateľ, je tak tomu aj v nasledujúcom období, ale už sa tak deje na žiadosť zemepánov. Ružomberok, ktorý získal svoju prvú výsadnú listinu roku 1318, získava ju z poverenia ostrihomského arcibiskupa. Druhá listina, ktorú získava v roku 1340, bola vydaná v réžii zvolenského župana Magistra Donča. Vyplývalo to z tej skutočnosti, že niektoré mestá vznikali na nekráľovskom majetku. Ich povýšenie bolo záujmom zemepána zvýšiť vlastný výnos tohto majetku. Je tu dôležitý moment určujúci vývoj lokality. Mestečká, ktoré vznikali mimo kráľovskej pôdy, sa spravidla už nevyvinuli na dôležité mesto. Sídliská, ktoré získali výsady na kráľovskej pôde, získavali veľké predpoklady na to, aby sa vyvinuli v dôležité mesto.

Podobne sa diferencuje aj terminológia, ktorá sa týka týchto sídlisk. Kým v staršom období bolo označenie mesta *villa* a obyvateľov *cives*, koncom 13. storočia sa začína objavovať termín *civitas*, ktorý je potom dominantný počas celého 14. storočia pre všetky mestá. Veľmi časté je vo výsadných listinách, že aj tento termín sa používa ľubovoľne, v jednej časti listiny sa použije *villa* a v inej časti *civitas*. Listina provincie 24 spišských miest z roku 1317 je tým charakteristická, keď sa udelené výsady mali vzťahovať na všetky typy sídlisk (mestá, dediny, kúrie). Až koncom 14. storočia sa v dôsledku diferencovaného vývoja lokalít začína objavovať a prísne používať termín *oppidum*. Až v 15. storočí sa v terminológii presne rozlišovalo, čo bolo *oppidum* a čo *civitas*, kto boli *oppidáni* a kto *cives*. Súviselo

to aj s niektorými krajinskými uzneseniami, predovšetkým Žigmunda Luxemburského.

Obyvatelia miest sa v tomto období najčastejšie označujú termínom *cives et hospites*. V 15. storočí termín *hospites* ustupuje do úzadia a ako jediný identifikačný termín zostáva *cives*. Najmä pri menších mestách sa môžeme stretnúť v listinách s veľkou variabilitou pri označovaní ich obyvateľov. Nájdeme označenia ako *villani*, *oppidáni*, *populi jobagiones*, *incolē*.

Väčšina výsadných listín zo 14. storočia sa odvolávala na staršie výsady udelené spravidla inej lokalite najčastejšie z 13. storočia. Ide o odvodenie práv z výsadnej listiny iného mesta. Hovoríme tomu *filiácia výsady*. Napríklad výsady Nemeckej Lubče získal roku 1318 Ružomberok. Výsady Košíc a Gelnice získal roku 1317 Židov Potok. Košické výsady získali roku 1342 Stará Lubovňa a osobitne roku 1370 aj Bardejov.

Prípád Bardejova bol špecifický. Tiež bol lokáciou na nemeckom práve, aj keď išlo o staršiu lokalitu, ktorej sídlíštné počiatky siahali už do 11. storočia a už v pol. 13. storočia máme doložené, že v Bardejove boli Nemci. V roku 1320 udeľuje Karol I. tamojšiemu dedičnému richtárovi šoltýsovi Vavrincovi výsadnú listinu, ktorou mu do dedičnej držby udeľuje úrad dedičného richtára v Bardejove a ďalšie výsady, zároveň mešťanom a hosťom nemeckým zaručuje ich práva a výsady. Bardejov sa prudko vyvíja, mal veľmi dôležitú polohu na obchodnej ceste. Vďaka čulému obchodu sa už v priebehu 14. storočia vyvinul na najdôležitejšie sídlisko v tej oblasti. Jedinou veľkou brzdou vo vývoji Bardejova bola inštitúcia dedičného richtára, ktorá bránila tomu, aby sa v Bardejove utvorila plná samospráva sídliska. Panovník preto v roku 1370 odkúpil úrad dedičného richtára a daroval ho obyvateľom Bardejova. Pri tejto príležitosti im udeľuje výsady mesta Košíc.

Pokiaľ ide o pomenovanie predstaveného v mestách zo 14. storočia, v predchádzajúcom období bol dominantný termín *villicus*. Tento termín v 14. storočí ustupuje pomenovaniu *iudex* (richtár). Kompetencie richtára sa v tomto storočí už presne diferencujú. Už je presne určené, v ktorých prípadoch môže a v ktorých nemôže richtár zasahovať svojou súdnou právomocou. Podobne sú aj presne určené vzťahy medzi prísaznými a richtárom. Vo významnejších lokalitách mal každý z prísazných mal na starosti určitú oblasť verejného života v meste.

Z výsadných listín 14. storočia vidieť zreteľne trend, že všetky mestá, mestečká sa usilovali dosiahnuť úplnú súdnu autonómiu. Stredoveký

systém súdництва v Uhorsku spočíval v tom, že odsúdeného nielen dali popraviť, ale mu aj zhabali majetok, čím boli potrestaní aj dedičia a celá rodina. Išlo o veľké príjmy, ktoré patrili tomu, kto mal právo súdiť.

Dôležitou oblasťou pre zabezpečenie rastu mesta bolo konanie trhu. Týždenný trh bol vo väčších mestách úplnou samozrejmosťou. S menšou periodicitou, napríklad dva týždne alebo mesiac sa rovnako samozrejme konával aj ďalších lokalitách menšieho významu.

Vo výsadných listinách 14. storočia sa už často udeľovali nové špeciálne práva konať trhy v určitých termínoch. Často dochádza k tomu, že sa termíny konania trhu vzájomne upravovali, aby korešpondovali s ďalšími okolitými lokalitami, aby nedošlo k tomu, aby v jeden a ten istý termín sa konali trhy v Zvolene, v BB, prípadne v Babinej. Prednosť vždy dostávali dôležité bohatšie mestá. Vo výsadných listinách sa objavuje formulka, že udelené právo konať trh nesmie poškodzovať právo inej lokality, ktorá má právo trhu. Sú známe z tohto obdobia aj spory medzi mestami. Napríklad, keď Modra získala v 60. rokoch 14. storočia právo konať trh okolo sviatku Blahoslavennej Panny Márie, tak Trnavčania protestovali a vyhrali tento spor. Modra musela termín zmeniť na iný.

S týmto súvisí často aj míľové právo. V okruhu jednej míle od mesta sa nesmel konať v tom termíne iný trh, ani len regionálny. Rovnako sa mestá usilovali takýmto trhmi získať slobodný status, postavenie slobodného trhu, čo znamenalo, že všetky príjmy z trhových poplatkov išli do mestskej pokladnice. Tam, kde takýto slobodný trh nebol, bol príjem z trhu príjmom kráľa. Mesto z neho získavalo maximálne príjmy za prenájom predajného miesta.

Špeciálne sa udeľujú výsady pre konkrétnych mešťanov, aby boli oslobodení od platenia týchto poplatkov na iných trhoch. Takéto ustanovenie malo právoplatnosť na územie celej príslušnej župy a vyšším stupňom tejto výsady bolo, keď sa vzťahovalo na územie celého Uhorska. Napríklad Trnavčania získali takéto právo. Drvivá väčšina všetkých sporov, ktoré mešťania viedli so šľachtou sa týkalo toho, že nerešpektovali ich právo. Panovník stál vždy na strane mesta. Mešťania už poznali lokality, kde sa nerešpektovali ich výsady. V prípade Trnavčanov bolo takéto miesto, ktorému sa snažili vyhýbať Červený Kameň.

Osobitným prípadom je aj exempcia od platenia tridsiatku. Bolo to pohraničné mýto na tovar, ktorý bol dovážaný alebo vyvážený z krajiny. Jej výška sa menila.

Okrem bežných trhov sa objavujú v 14. storočí výročné jarmoky konané iba raz za rok, neskôr sa frekvencia toho zvyšuje, a tak napríklad Trnava v 14., 15. storočí držala až štyri výročné jarmoky. Tento jarmok od obyčajných jarmokov a trhov trval 14 dní pred sviatkom a 14 dní po sviatkoch, takmer celý mesiac. Na takéto trhy prichádzali obchodníci už aj zo vzdialenejších krajín.

Bratislava dostala právo výročného jarmoku prvý raz roku 1344, Bardejov roku 1352, Žilina roku 1537, Hlohovec 1369, Košice 1369.

Právo skladu bolo rovnako dôležité, držali ho iba najdôležitejšie mestá v Uhorsku. Ak prichádzal obchodník s tovarom a čo i len prechádzal cez mesto, mal povinnosť zložiť tento tovar v meste a ponúknuť ho na predaj počas nasledujúcich 14 dní a iba to, čo mešťania nevykúpili, mohol niesť na ďalší trh. Z tohto profitovali najviac pohraničné mestá. S výnimkou Budína, ktorý tiež získal toto právo skladu, všetky ďalšie mestá s týmto právom boli v pohraničí. Bratislava dostala túto výsadu roku 1291, roku 1292 Podolínec, Košice až v 14. storočí. V niektorých výsadných listinách išlo aj o presne špecifikovaný druh tovaru. V prípade Košičanov sa toto právo vzťahovalo len na obchodníkov, ktorí mali tovar z Ruska a z Poľska.

Ďalší okruh práv, ktoré získavali mestá je míľové právo. Vzťahovalo sa na rôzne činnosti a pôsobnosť magistrátu tej ktorej obce. Nie je veľa dokladov udelenia takéhoto práva z nášho územia a všetky sa vzťahujú k strednému a severnému Slovensku. Bolo viazané na špeciálne privilégia. Zahŕňalo v sebe právo užívania lesov v okruhu jednej míle od mesta. Drevo je v tomto období ešte počas celého 14. storočia hlavným stavebným materiálom v mestách. Spravidla bývajú murované len pivnice a základy. Pre banskú činnosť bolo drevo základná pracovná surovina, používala sa pre vystuženie štôlní a drevo sa spracovávalo spaľovaním na drevené uhlie, ktoré sa používalo pre schopnosť dosiahnuť vysokú teplotu na metalurgické činnosti. V prípade banských miest dochádzalo k odlesneniu celých kopcov. Najmä v kopcoch bol problém vymedziť okruh jednej míle. Míľové právo sa nestotožňovalo s mestským chotárom.

Na toto právo sa vzťahovala aj zákaz vykonávať remeslá pre obyvateľov vzdialených jednu míľu od mesta, ak sa tie isté remeslá vykonávajú aj v meste. Boli prípady, keď mesto povolilo vykonávať takéto činnosti, ale muselo sa to udiť formou osobitného zasadania mestskej rady.

Právo výčapu a s tým súvisiace aj varenie piva. Každé mesto malo svoj pivovar a hospodárske zázemie, kde sa pestoval chmeľ.

Konkrétne máme doložené výsadné listiny na míľové právo v prípade Podolínca už z roku 1292, potom Žilina 1321 a Kysucké Nové Mesto roku 1325.

Právo slobodného poľovania a rybárčenia v okolitých vodách. Sú aj prípady, keď toto povoľovala už výsadná listina z 13. storočia a v 14. storočí sa mešťania vzhľadom na zvýšenú spotrebu a počet obyvateľov sa snažili rozšíriť právo rybolovu a lovu zvere, narážali na záujmy šľachty, dochádzalo ku vzájomným konfliktom. Tieto problémy riešil panovník. Vo veľkých mestách vždy dochádzalo k tomu, že mešťania si uhájili svoje právo a zväčšili si svoj lovný revír. Šľachta bývala odškodnená často novou dedinou.

Výnimky sú v okolí BB. Hrad Slovenská Ľubča bol už od 13. storočia obľúbeným letným sídlom uhorských panovníkov a neskôr od čias Žigmunda Luxemburského sa Ľubča stala hradom, ktorý patril do vena uhorských kráľovien. K hradu patril obrovský poľovný revír, ktorý zaberá veľkú časť Horehronskej kotliny. Tu panovník veľmi opatrne pristupoval k udeľovaniu týchto výsad. Mestečku Ľubče, ktoré sa vyvinulo v podhradí síce udelil toto právo, ale len v oblasťných chotárnych hraniciach mesta, čo nebolo viac ako pol míle.

Panovník často krát pri takýchto poľovačkách ulovenú zver predával mešťanom.

Právo na slobodnú voľbu farára z dvoch dôvodov. Prvý bol ekonomický, obmedzil sa vplyv cirkevných inštitúcií na chod mesta, zvýšila sa možnosť hospodárskych príjmov mesta. Nemuseli odvádzať desiatky biskupom, ale vlastnému farárovi v podobe pevne dohodnutého platu. Mešťania chceli mať farára *proprie lingue* – vlastnej reči.

Úprava dedičských záležitostí sa stala predmetom ďalších výsadných listín zo 14. storočia. S tým súvisel aj predaj a scudzovanie majetku. Rody do miest prichádzali, odchádzali, vymierali a dochádzalo k uvoľňovaniu majetku. Vznikali obrovské spory medzi mestami a predstaviteľmi kráľovskej správy. Tí tvrdili, že takto uvoľnené majetky sa stávajú majetkom panovníka a oni ako zástupcovia kráľovskej autority sa ich snažili pričleniť do svojej župnej autority. Tým župní úradníci prenikali do správy mesta, ohrozovalo to samosprávu mesta. Na konci 14. storočia sa potom uplatňuje už všeobecne akceptovaná prax, že všetky uvoľnené majetky v meste a na mestskom chotári pripadajú mestu.

Zo 14. storočia je najväčší počet výsadných listín pre banské lokality. Súvisí to s tým, že je založená Kremnica ako hlavné banské mesto kvôli

zlatu. V Uhorsku dochádza k rozsiahlym reformám za Anjouovcov. Ktorých cieľom bola menová a finančná reforma.

Pokiaľ ide o povinnosti mešťanov, veľmi dôležitá záležitosť bol problematika výmeny peňazí. Bol to kameň úrazu medzi mešťanmi a kráľovskými úradníkmi, ale od 20. rokov 14. storočia so zavedením novej menovej reformy, ktorá zrušila povinnosť každoročnej menovej výmeny a zaviedla pravidelnú daň, sa táto povinnosť stráca aj z obsahu privilegiálnych listín. Mestá potom dostávali podľa svojej dôležitosti a postavenia určitú taxu, ktorú museli zaplatiť kráľovskej komore. Trnava roku 1351 dostala nariadenie, aby odvádzala spolu s ďalšími mestami ako Budín, KE, Bardejov, Levoča, atď. ročnú taxu 500 florénov. Mestá menšieho významu odvádzali menšiu daň. Už aj keď vznikajú v tomto období nové mestá, v privilegiálnych listinách sa objavuje, koľko majú platiť ako pozemkovú daň. Označovalo sa to ako *terágium*.

Presne sa vymedzuje povinnosť mesta poskytnúť *descenzus* – právo pohostenia. Najdôležitejšie mestá v 14. storočí si vzmohli právo, že len panovníka musia pohostiť.

Vôbec sa neobjavujú zmienky o vojenských povinnostiach mešťanov. Ešte aj spišskí Sasi, ktorí boli charakteristickí touto vojenskou službou a v roku 1271 dostali špeciálne privilégium, kde sa im určovalo, koľko vojakov majú postaviť do kráľovského vojska, už v roku 1317 pri svojej confirmácii tohto privilégia si vymohli, že namiesto dodávania vojakov budú platiť väčšiu daň.

Princíp kráľovského vojska sa v tomto období čoraz viac uchyluje k bežným vtedajším západoeurópskym formám, ktoré podporovali žoldnierstvo.

Hradby. V 14. storočí sa stávajú nevyhnutnosťou, všetky významnejšie a dôležitejšie mestá ich mali. Stáva sa akýmsi pravidlom, že mesto, ktoré má hradby, sa označuje *civitas*, kým mesto bez hradieb nikdy nedostalo vyššie pomenovanie ako *oppidum*. Bývali z kameňa, prípadne z pálených tehál, kde bol nedostatok kameňa. Častý prípad bol aj vybudovanie valov a násypov, ktoré bývali spevnené drevenými hrazdami, a vymurované boli len brány s prípadným predbráním. Tak to bolo napríklad v Žiline. Mestá s hradbami zvyšovali obranyschopnosť krajiny. Boli to pevnosti zároveň s veľkým počtom obyvateľov, preto boli často nedobytné. Panovníci, najmä Anjouovci, podporovali výstavbu hradieb, dokonca odpúšťali mestám ich ročné dane s tým cieľom, aby za tú sumu, ktorú mali odvieť kráľovskej

komore, si dali vystavať hradby alebo opraviť. Trnava má zo 14. storočia niekoľko takých povolení.

Žilina už roku 1405 dostáva špeciálny mandát od Žigmunda Luxemburského, aby si vystavala hradby. Nemusí platiť dane niekoľko rokov. Žilincania mali s tým veľké problémy, nepostavili hradby, ešte roku 1419 ich Žigmund upozorňuje, aby si hradby vystavali. Podľa všetkého Žilina nikdy nemala murované hradby, mali len drevozemné valy spevnené drevenými hrazdami. To bol prípad veľkej väčšiny miest v Uhorsku. Stavba hradieb si vyžadovala obrovský potenciál ľudského zdroja a veľký materiál, ktorý bol drahý. 14. storočie bolo z hľadiska vojenských operácií krajiny pokojné. Viedlo to k tomu, že mestá sa prestali starať o hradby. Z roku 1393 máme v mestskej knihe Trnavy záznam o tom, že sa časť hradieb zrútila. Rýchlo zháňali remeselníkov, stavebný materiál. Mestá, ktoré si strážili svoje hradby, už nikdy neupadli do pozície miest s menším významom.

Často sa právo skladu spájalo s tým, aby mesto, ktoré aspiruje na takéto právo, malo hradby. Ak nemá hradby, nemôže poskytnúť bezpečie a prístrešok tovaru a obchodníkom, ktorí prichádzajú do mesta.

Niekedy dochádzalo k prípadom, keď si nejaká lokalita chcela postaviť hradby a vtedy musela žiadať o povolenie panovníka. Veľmi často išlo o lokality, ktoré ešte len aspirovali na vyššie spoločenské postavenie, vtedy sa dôsledne rozlišovalo, či sa povolí výstavba mohutných hradieb, alebo len opevnenie s nižším stupňom obranyschopnosti bez špeciálnych veží. Sú aj prípady, keď panovník zakázal výstavbu barbakanov (opevnené predbránie). Zachovalo sa v BB, Levoči, Bardejove, Kremnici.

Niektoré mestá si dávali povoliť okrem vlastných hradieb vystavať si akúsi ďalšiu fázu hradieb, jeho účel bol zachytiť prvý nápor útočiacich. Od 15. storočia mestá od toho ustupujú a budujú systém valov a priekop a napúšťajú ich vodou.

Stali sa prípady, kedy mestá dostali povolenie na výstavbu hradieb, ale nikdy si ich nevybudovali.

Dôležitá bola otázka údržby hradieb. Neskôršie slobodné kráľovské mestá získali už akúsi ochranu panovníka v otázke údržby hradieb, ktorý prikazoval županom a podžupanom, aby pomáhali mestám v údržbe. Oni zvolali svojich poddaných a tí potom museli čistiť hradby bez nároku na plácu.

Literatúra

Povinná literatúra:

- JUCK, Lubomír: Výsady miest a mestečiek na Slovensku I. (do roku 1350). Bratislava : Obzor, 1984.
- MARSINA, Richard (zost.): Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918. Martin : Osveta, 1984.
- MARSINA, Richard (zost.): Vývoj správy miest na Slovensku. Martin : Osveta, 1984.
- MARSINA, Richard (zost.): Banské mestá na Slovensku. Martin : Osveta, 1990.
- ŠTEFÁNIK, Martin – LUKAČKA, Ján a kol. Lexikón stredovekých miest na Slovensku. Bratislava : Historický ústav SAV, 2010.

Odporúčaná literatúra:

- BARTL, Július: Mestské knihy na Slovensku a problémy ich štúdia. In: *Studia historica Tyrnaviensia* III. Ed. J. Šimončíč. Trnava : FF TU, 2003, s. 225 – 239.
- CSÁNKI, Dezső, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Budapest 1890.
- Dejiny Trnavy. Zost. J. Šimončíč – J. Watzka. Bratislava : Obzor 1989.
- Diplomatická produkcia v stredovekom meste*. Zost. J. Ragačová. Bratislava 2005
- FEJÉRPATAKY, László (ed.): *Magyarországi városok régi szamadáskönyvei*. Budapest, 1885.
- FÜGEDI, Erik: Die Entstehung des Städtwesens in Ungarn. In: *Alba regia. Annales Musei Stephani regis X*, 1969, s. 111-124.
- FÜGEDI, Erik: Die Städte im mittelalterlichen Ungarn Versuch einer Forschungsbilanz. In: *Städte im Donauraum*. Hrsgb. von R. Marsina. Bratislava 1993, s. 38-54.
- GOJDIČ, Ivan, Spišské mestá a ich vývoj, in: *Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinách Spiša*. Ed. Martin Homza – Gładkiewicz, Ryszard. Levoča – Wrocław 2003, s. 161-176.
- HABOVŠTIAK, Alojz, Stredoveká dedina na Slovensku. Bratislava 1985.

- HALAGA, Ondrej, R. (ed.): *Acta iudiciaria civitatis Cassoviensis 1393 –1405. Das älteste Kaschauer Stadtbuch.* (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission; Bd. 34). München, 1994.
- HOMZA, Martin, Dejiny Spiša I. Historia Scepusii Vol. I. Bratislava – Kraków 2009.
- ILLÉSY, János (ed.), Igló korona- és bányaváros levéltára. Budapest 1899.
- KEMÉNY, Lajos (ed.), Kassa város régi számadáskönyvei. Kassán 1892.
- LEHOTSKÁ, Darina: K počiatkom vedenia mestských kníh na Slovensku. Najstaršia bratislavská mestská kniha 1364-1538. In: *Historické štúdie* 5, 1959, s. 325 – 347.
- LUKAČKA, – ŠTEFÁNIK a kol., Stredoveké mesto ako miesto stretnutí a komunikácie. Bratislava 2010.
- MARSINA, Richard (zost.): Nitra v slovenských dejinách. Martin : Matica slovenská, 2002.
- PIIRAINEN, Ilpo Tapani – PAPSONOVÁ, Mária (ed.), Das Recht der Spiš/Zips. Texte und Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei. Band 2. Oulu 1992.
- RÁBIK, Vladimír a kol.: Vývoj cirkevnej správy na Slovensku. Kraków : Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2010.
- RÁBIK, Vladimír: Nemecké osídlenie na území východného Slovenska v stredoveku. (Šarišská župa a slovenské časti žúp Abovskej, Zemplínskej a Užskej). Bratislava : SNM – Múzeum kultúry Karpatských Nemcov 2006.
- RÁBIK, Vladimír: Mestská kniha príjmov Trnavskej farnosti sv. Mikuláša z roku 1495. Trnava : Filozofická fakulta Trnavskej univerzity 2006.
- RÁBIK, Vladimír: Mestská kniha Trnavy (1392/1393) 1394 – 1530. Trnava : Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2008
- ROHÁČ, Juraj: *Entstehung der Amtsbücher in der Slowakei.* In: La diplomatie urbaine en Europe au moyen âge. Acte du congrès de la Commission internationale de diplomatie. Ed. W. Prevenier – Th. de Hemptine. Louvain – Apeldoorn: Garant 2000, s. 404 – 416.
- SLIVKA, Michal: Funkcia cirkevných inštitúcií pri urbanizácii Trnavy. In: *Trnava* 1988. Zost. J. Šimončíč. Bratislava 1991, s. 21-30.
- SUCHÝ, Michal, Dejiny Levoče I. Košice 1974.
- ŠMILAUER, Vladimír, Vodopis starého Slovenska. Práce Učené společnosti Šafaříkovy v Bratislavě IX. Praha a Bratislava: Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy v Bratislavě 1932.
- VARSÍK, Branislav, Pôvodné slovenské osídlenie Spiša a korene spišských miest, in: VARSÍK, Branislav, Kontinuita medzi veľkomoravskými Slovienmi a stredovekými severohorskými Slovenmi (Slovákmi). (Výber štúdií a článkov z rokov 1969-1992). Bratislava 1994, s. 143-157.
- ZIEGLER, Arne (ed.): *Actionale protocollum. Das älteste Stadtbuch von Bratislava / Preßburg aus den Jahren 1402 – 1506.* Bratislava, 1999.

Doc. PhDr. Vladimír Rábik, PhD.
Mgr. Peter Labanc, PhD.
Mgr. Martin Tibenský, PhD.

Vývoj stredovekých miest na Slovensku I.

Vysokoškolská učebnica
Vydanie prvé

Recenzenti

Dr. h. c. Prof. PhDr. Richard Marsina, DrSc.
doc. Mgr. Miloš Marek, PhD.

Jazyková korektúra Mgr. Darina Jašeková
Grafická úprava a sadzba © Ladislav Tkáčik

fftu

Vydavateľ
Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave
Hornopotočná 23, 918 43 Trnava
historia@truni.sk, fff.truni.sk

© Vladimír Rábik · Peter Labanc · Martin Tibenský · 2013
© Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave · 2013
ISBN 978-80-8082-640-6